

شناخت و تبیین منابع زندگانی امام رضا (علیه السلام)

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۲ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۲۰
فهیمه کلباسی (اصفهانی)^۱

چکیده

امام‌شناسی یکی از مهم‌ترین موضوعات شیعیان و از مسائل حائز اهمیت جامعه شیعه به شمار می‌آید. امامان شیعه نقش شاخص و پررنگ و بی‌بدیلی در حوادث و جریان‌های دینی و سیاسی جامعه اسلامی در طول تاریخ اسلام داشته‌اند. شناخت جایگاه امامان شیعه در جوامع مسلمان در اعصار مختلف و ابعاد فردی، اجتماعی، سیاسی و شخصیت آن حضرات در قرون مختلف به گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی گوناگونی منجر شده است. بر این اساس شناخت و تبیین منابعی که بتواند راهگشای کسب معرفتی از زندگی و سیره و سنت ائمه (علیهم‌السلام) گردد از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است و می‌تواند به عنوان چراغی فروزان، فرا راه باورمندان سیره و سنت ائمه اطهار (علیهم‌السلام) قرار گیرد. این رهیافت نخست به نسبت دین و سیاست می‌پردازد و در گام بعدی نوع حکومت و ساختار آن در جوامع مسلمان به خصوص شیعیان را روشن می‌کند. این مقاله با استفاده از روش کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی تحلیلی به دنبال شناخت و تبیین منابع زندگانی امام رضا (علیه السلام) است. نتیجه این پژوهش بیانگر آن است که سیره و زندگانی امام رضا (علیه السلام) در منابع مختلف شامل: کتب تاریخی عمومی، کتب حدیث، اشعار عربی و فارسی، کتب ادعیه، کتب جغرافیایی، سفرنامه‌ها و تحقیقات جدید انعکاس یافته است.

کلیدواژه‌ها: امام رضا (علیه السلام)، تاریخ، منابع، امامت، شهادت.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام نور استان تهران: Dr.kalbasi@lavasan.tpnu.ac.ir

بیان مسئله

امامان شیعه در حوادث و جریان‌های سیاسی و دینی تاریخ اسلام نقش محوری داشته‌اند و سیره و زندگانی آن‌ها برای مسلمانان و به‌خصوص شیعیان از اهمیت بسیار زیادی برخوردار بوده و متفکران مسلمان اعم از شیعه و سنی به‌عنوان الگو به آنان می‌نگریسته‌اند. امامان شیعه در شرایط مختلف سیاسی و اجتماعی به گونه‌های متفاوت انجام وظیفه می‌کردند. در مجموع در زندگی امامان شیعه (علیهم‌السلام)، یک حرکت مستمر و طولانی دیده می‌شود که در نهایت به حفظ فرهنگ تشیع منجر خواهد شد. در بینش امام رضا (علیه‌السلام)، امام شایسته و توانمند، تنها عهده‌دار بیان احکام و تبیین حلال و حرام مردم نیست، بلکه امامت دینی هرگاه به حق باشد بر جریان سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی نیز نظارت و رهبری دارد. از نگاه اهل بیت (علیهم‌السلام) دین در صورتی کامل به شمار می‌آید که برای رهبری اجتماعی، تدبیری اندیشیده باشد و مردم را در تعیین رهبری دینی و سیاسی، سرخود و سرگردان رها نساخته باشد (احمدی، ۱۳۹۴: ۲).

در این راستا سیره و زندگانی امام رضا (علیه‌السلام) به عنوان امام هشتم شیعیان، به علت قرار گرفتن در برهه حساس تاریخی، کسب عنوان ولایت‌عهدی و چالش قدرت در خلافت عباسی، وقوع توسعه قیام‌های شیعی و شکل‌گیری جریان‌های فکری از اهمیت بالایی برخوردار است. بر همین اساس، شناخت و تبیین منابع زندگانی امام رضا (علیه‌السلام) می‌تواند در کسب معرفت، فهم حقایق تاریخی، جریان‌شناسی رویدادها و حوادث قرن دوم و سوم هجری استفاده شود. در زمینه تاریخ زندگی امامان و از جمله امام رضا (علیه‌السلام) پژوهش‌های مختلفی صورت گرفته و کتب بی‌شماری نوشته شده که از جمله می‌توان به تاریخ طبری، عیون اخبار الرضا، اصول کافی و ... اشاره کرد که در این مقاله تمامی کتب‌های قدیمی و تحقیقات جدید استفاده شده است. منابع مربوط به زندگانی امام رضا (علیه‌السلام) از نظر شکل و محتوا و مطالب مندرج، مختلف و متنوع هستند و هر یک به شکل خاصی، زندگانی آن حضرت را روایت کرده‌اند. با مراجعه به منابع فریقین در خصوص زندگانی امام هشتم (علیه‌السلام)، میان منابع اهل سنت و شیعه کم و بیش تفاوت‌هایی دیده می‌شود و میزان

اعتبار و ایقان بین این منابع به لحاظ موضوعات، جای بررسی و دقت نظر دارد و لذا تلاش شده است تا مهم‌ترین منابع شناخت و تبیین زندگی اجتماعی سیاسی امام رضا (علیه السلام) را بررسی و ابعاد مختلف زندگی آن حضرت را تبیین کند. هدف این پژوهش شناخت، تبیین و دسته‌بندی منابع زندگانی امام رضا (علیه السلام) است.

این مقاله در چند قسمت تنظیم شده است: ابتدا به بررسی ادبیات موجود در این زمینه پرداخته است، در قسمت دوم نگارنده مقاله دست به یک تقسیم‌بندی ابتکاری زده و آثار و منابع موجود مرتبط با زندگی و سیره امام رضا (علیه السلام) را در قالب هفت دسته قرار داده، منابع و کتب موجود در هر دسته را به تفصیل معرفی و بحث نموده و در قسمت پایانی به بحث و نتیجه‌گیری موضوع پرداخته است.

پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی‌های انجام شده، درباره این مبحث تاکنون هیچ پژوهشی با این عنوان ثبت نشده است؛ اما به صورت مجزا درباره زیرمجموعه‌های تحقیق به تناوب مقالاتی تدوین گردیده که در ادامه بحث معرفی می‌شود؛ صفری فروشانی (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «بررسی دو اثر تاریخ‌نگاری شیخ صدوق» دو کتاب «عیون الاخبار الرضا (علیه السلام)» و «کمال الدین و تمام النعمة» را بررسی کرده؛ البته بیشتر، شخصیت شیخ صدوق، انگیزه، منابع، راویان و نقاط قوت و ضعف کتاب عیون الاخبار الرضا (علیه السلام) را بررسی کرده است. ابوئی مهریزی (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان «تأملی در احوال علی بن عیسی اربلی و اخبار امام رضا (علیه السلام) در کشف الغمة»، ابعاد شخصیتی و شهرت تشیع اربلی را بررسی کرده و سپس رویکرد خاص اربلی به احوال امام رضا (علیه السلام) و روابط آن حضرت با خلیفه وقت یعنی مأمون عباسی را توضیح داده است. پهلوان‌نژاد و رجب‌زاده (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل متن‌شناسی زیارت‌نامه امام رضا (علیه السلام) بر پایه نظریه کنش‌گفتار»، به صورت تحلیلی متن زیارت‌نامه امام هشتم (علیه السلام) را بحث و بررسی کرده‌اند. شاکری (۱۳۶۳) در مقاله «منابع و مآخذ تاریخ مشهد و طوس» منابع و مآخذی را که مطالبی درباره

ویژگی‌های جغرافیایی، طبیعی و مردم‌شناسی شهر مشهد در آن‌ها ذکر شده، بررسی کرده است. براتی و نیدی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه قصیده تائیه دعبل خزاعی با قصیده مدح امام رضا (علیه السلام) از صائب تبریزی» محورها و ویژگی‌های اشعار دعبل خزاعی و صائب تبریزی درباره امام رضا (علیه السلام) را مقایسه کرده‌اند. پولاد چنگ نجف‌آبادی (۱۳۹۱) در مقاله خود «سیمای امام رضا (علیه السلام) در شعر دعبل خزاعی و سنایی» تفاوت‌های دیدگاه‌ها در سروده‌های سنایی غزنوی و دعبل خزاعی را بررسی کرده است. هادی (۱۳۸۸) در مقاله «سیمای امام رضا (علیه السلام) در شعر پارسی از سنایی تا جامی» سروده‌های هفت شاعر فارسی‌زبان درباره امام رضا (علیه السلام) را مورد توجه قرار داده و در نهایت فلاح (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان «سیمای امام رضا در اشعار شعرای شیعی معاصرش» به صورت تحلیلی محتوای اشعار ابو نواس و دعبل خزاعی درباره امام رضا (علیه السلام) را بررسی کرده است.

چهارچوب نظری

اگر چهارچوب روشی کوهن در انقلاب‌های علمی را مبنا قرار دهیم و اجماع علمای حوزه‌های دانش را بر اصولی مشترک «پارادایم»^۱ بنامیم، می‌توان این مفهوم را به حوزه معارف دینی نیز تعمیم داد (بشیریه، ۱۳۷۷: ۱۷۹). به عنوان نمونه با توجه به اینکه بحث ما درباره امام رضا (علیه السلام) است، می‌توانیم بر اساس طرح «پارادایم امامت» بحث را ادامه دهیم. در پارادایم امامت محور اصلی، شخص «امام» است و بر اساس نظر برخی علمای شیعه مانند خواجه نصیرالدین طوسی، علامه حلی و سایر علمای بزرگوار، امام کسی است که طبق قاعده کلامی «لطف»^۲ به نیابت از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) منصوب از جانب خداوند است. این موضوع برای کسی که ویژگی عصمت داشته باشد، ثابت است و از سوی علمای شیعه این مقام برای حضرت علی (علیه السلام) و ۱۱ فرزند ایشان ثابت است که باید متکی بر

۱. پارادایم مشتمل است بر مفروضات کلی نظری و قوانین و فنون کاربرد آن‌ها که اعضای جامعه علمی خاصی آن‌ها را در بر می‌گیرند (چالمرز، ۱۳۹۰: ۱۰۸).

۲. قاعده لطف، یکی از قواعد مهم کلامی است که متکلمان عدلیه، بسیاری از مسائل کلامی را بر اساس آن تبیین کرده‌اند. از دیدگاه متکلمان امامیه، امامت، از مصادیق این قاعده کلامی است.

نص خاص پیامبر ﷺ و امام معصوم قبلی باشد. بر این مبنا، پارادایم امامت حاوی اصول مشترکی است که عبارت است از: اصل نصب، اصل نص، اصل عصمت و اصل علم امام. اگر پارادایم امامت مبنا قرار گیرد، حکومت غیر معصوم در زمان حضور معصوم یا حتی در زمان غیبت معصوم به دلیل صلاحیت ذاتی نداشتن دیگران، غصب مقام معصوم قلمداد می‌شود و بر همین اساس در تعامل با این حکومت غاصب (حکومت جور)، تعیینات خاصی شکل می‌گیرد که بررسی آن در قالب گفتمان ممکن است. برخی پژوهش‌ها ۹ گفتمان را برای ائمه (علیهم السلام) در دوره‌های مختلف سیاسی اجتماعی شناسایی کرده‌اند:

۱. دوره حضرت علی (علیه السلام) سکوت آگاهانه و عدالت‌محوری، ۲. دوره حسنین (علیهم السلام) صلح و شهادت، ۳. دوره امام سجاد (علیه السلام) عرفان خدامحور، ۴. دوره باقرین (علیهم السلام) فرهنگ‌سازی اسلامی، ۵. دوره موسی بن جعفر (علیه السلام) مبارزه منفی با بزرگ‌نمایی مظلومیت کامل، ۶. دوره امام رضا (علیه السلام) ضرورت انتقال حکومت به امامان، ۷. دوره امام جواد (علیه السلام) آغاز جدی عصر مبارزه منفی، ۸. دوره عسکریین (علیهم السلام) ادامه مبارزه منفی و آماده‌سازی برای غیبت، ۹. دوره قائم آل محمد (علیه السلام) عصر غیبت و انتظار» (بشیر، ۱۳۹۲: ۱۴۸).

با توجه به عنصر زمان و مکان و نیز توجه به گفتمان‌های رقیب، در دوره‌های مختلف ائمه (علیهم السلام)، گفتمان‌های گوناگونی در حیات سیاسی آنان شکل گرفته است؛ اما باید توجه کرد که تفاوت‌های گفتمانی ائمه (علیهم السلام) در دوره‌های مختلف به معنی وجود اختلافات ماهوی در اصول اعتقادی آنان نیست چرا که هدف و مسیر همه امامان واحد است؛ اما مقتضیات خاص زمانی و مکانی سبب انتخاب ابزار و شیوه‌های متفاوتی شده است. بر این اساس، در این قسمت از تحقیق با توجه به اهمیت و ضرورت موضوع، نگارنده دست به یک دسته‌بندی ابداعی زده و کتب موجود در زمینه شناخت منابع زندگانی و سیره امام رضا (علیه السلام) را در هفت بخش کتب تاریخی، کتب حدیث، متون ادبی (اشعار عربی و فارسی که هر کدام خودشان به دو دسته تقسیم می‌شوند)، کتب ادعیه، کتب جغرافیایی، کتب سفرنامه و تحقیقات جدید تقسیم‌بندی کرده است که در ادامه به تفصیل به شرح و معرفی و نقد هر کدام از این بخش‌های هفت‌گانه پرداخته می‌شود. در نهایت هم به منظور درک کلیت و انسجام مطالب این پژوهش آنچه در ادامه بیان

می‌شود در قالب جدول (۱) به صورت گرافیکی ترسیم می‌شود.

۱. کتب تاریخ عمومی

وجه مشترک مطالب مطرح‌شده در کتاب‌های تاریخ عمومی، درباره امام رضا (علیه السلام) شامل: هجرت حضرت رضا (علیه السلام) از مدینه به مرو، طرح ولایت‌عهدی امام (علیه السلام) و واکنش‌های مربوط به آن و شهادت آن حضرت است. کتاب «الرسل و الملوک» یا تاریخ طبری، تألیف محمد بن جریر طبری (۳۱۰-۲۲۴ ه.ق) از مورخان مشهور تاریخ اسلام است. بنای تاریخ طبری بر سه اصل «وثوق، امانت، اتقان» (آیین‌هوند: ۳۵۱۱۳۶۰) استوار است؛ اما کتاب وی خالی از ایراد نیست و نویسندگان (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۷-۲۶؛ سجادی، عالم زاده: ۱۱۸-۱۲۱؛ جعفریان، ۱۵۹۱۳۸۲-۱۶۵؛ منتظر القائم، ۱۳۹۱: ۱۶-۱۷) نقدهای گوناگونی را بر این کتاب نوشته‌اند. طبری در جریان بحث درباره حوادث و رویدادهای مربوط به خلافت مأمون، هفتمین خلیفه عباسی (۲۱۸-۱۹۸ ق) به موضوع ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) پرداخته است. مؤلف به جریان هجرت امام (علیه السلام) از مدینه به مرو و اهداف مأمون در این زمینه هیچ اشاره‌ای نکرده و فقط جریان انتصاب امام (علیه السلام) به سمت ولایت‌عهدی را مطرح کرده است (طبری، ۱۳۷۵، ج ۱۳: ۵۶۵۸). طبری هیچ اشاره‌ای به دلایل احتمالی مأمون در مطرح کردن طرح ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) ندارد و مسائل مربوط به هجرت امام (علیه السلام) به خراسان، سکونت امام (علیه السلام) در مرو، گفت‌وگوهای بین مأمون و امام (علیه السلام) و مناظره‌های امام (علیه السلام) را مسکوت گذاشته است. مؤلف سپس می‌نویسد:

«مأمون از حقیقت اخبار بغداد (شورش خاندان عباسی و بیعت آنان با ابراهیم بن مهدی) و دیگر نواحی خبر نداشت و فضل بن سهل حقایق را از وی پنهان می‌کرد تا اینکه علی بن موسی (علیه السلام) حقایق را برای وی بازگو کرد» (همان: ۵۶۷۱).

طبری سپس در ذیل حوادث سال ۲۰۳ قمری به جریان شهادت امام (علیه السلام) با عنوان «مرگ طبیعی رضا» اشاره کرده است. وقتی مأمون و همراهانش به طوس رسیدند، «علی بن موسی انگوری خورد و ناگهان درگذشت و این در آخر صفر بود. مأمون گفت تا او را به

نزد قبر رشید به خاک کردند» (همان: ۵۶۷۵). می‌توان دربارهٔ این روایت جور دیگر هم قضاوت کرد و تأکید بر مرگ حضرت رضا (علیه السلام) با خوردن انگور توسط نویسنده را این‌طور تفسیر کرد که طبری به علت ملاحظه قدرت خاندان عباسی، خود به این ادعا باور نداشته و با آوردن این جمله «علی بن موسی انگوری خورد و ناگهان درگذشت» (همان: ۵۶۷۵)، خواسته قضاوت را به خوانندگان واگذار کند.

کتاب «تاریخ یعقوبی»، تألیف احمد بن ابی یعقوب واضح اصفهانی، تاریخ عمومی سه‌جلدی است که در دو بخش تاریخ پیش از اسلام و تاریخ اسلام تا سال ۲۵۹ قمری تدوین شده است. کتاب تاریخ یعقوبی، «قدیمی‌ترین تاریخ عمومی است که در تمدن اسلامی نگاشته شده است» (جعفریان، ۱۳۸۰: ۱۲۱) و شیوه مؤلف «تاریخی است و نه حدیثی» (بختیاری، ۱۳۸۸: ۱۰۷-۱۲۲) و به جهت «به‌کارگیری شیوه‌های نه‌چندان رایج و اما علمی در قلمرو تاریخ‌نگاری، یعقوبی را در سطح تاریخ‌نویسان عالی‌قدری چون مسعودی و ابن مسکویه قرار داده» است (حضرتی، ۱۳۸۰: ۸۳-۱۱۸). یعقوبی در جریان توضیح حوادث مربوط به خلافت مأمون عباسی، مطالبی را دربارهٔ امام رضا (علیه السلام) بیان کرده است. مؤلف ابتدا جریان هجرت امام (علیه السلام) به همراه رجاء بن ابی الضحاک مأمون را از مدینه به مرو، توضیح می‌دهد و سپس به موضوع ولایت‌عهدی می‌پردازد. «مأمون در روز دوشنبه هفتم ماه رمضان سال ۲۰۱ به ولیعهدی پس از خود با وی بیعت نمود و مردم را سبزهپوش کرد و فرمان آن را به اطراف و نواحی نوشت و برای رضا بیعت گرفت و به نام وی بر منبرها خطبه خواندند و دینار و درهم به نام آن حضرت زدند» (یعقوبی ۱۳۷۱، ج ۲: ۴۶۵). یعقوبی در ادامه جریان شهادت امام (علیه السلام) توسط مأمون با اسم را گزارش کرده است. «گفته شده که علی بن هشام انار مسمومی به او خوراند و مأمون بر وی سخت بی‌تابی نشان داد» (همان: ۴۶۶). مؤلف سپس سوگواری مژورانه مأمون را گزارش (همان) و در پایان احادیثی را از حضرت رضا (علیه السلام) نقل کرده است (همان: ۴۶۹).

۱-۱. نکات مهم روایت یعقوبی درباره ولایت‌عهدی و شهادت امام رضا (علیه السلام)

در زمینه روایت یعقوبی از ولایت‌عهدی و شهادت امام رضا (علیه السلام) می‌توان به نکاتی چند

توجه داشت:

گزارش یعقوبی درباره ولایت عهدی و شهادت امام رضا (علیه السلام) مبسوط‌تر و کامل‌تر از گزارش طبری است و مؤلف به جزئیات بیشتری در این زمینه اشاره دارد؛ اما در این گزارش کوتاه هیچ اشاره‌ای به علل احتمالی مأمون در طرح ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام)، گفت‌وگوهای بین مأمون و امام (علیه السلام) و شروط امام (علیه السلام) در این زمینه نشده است. مؤلف به‌رغم اینکه به تشیع شهرت دارد (روزنتال، ۱۳۶۶، ج ۱: ۱۵۶)، اما گزارش وی جانبدارانه نیست. یعقوبی نتوانسته حوادث و رویدادهای مختلف درباره ولایت عهدی و شهادت امام رضا (علیه السلام) را به هم ربط دهد و نتیجه‌گیری کند. یکی از گفته‌های مؤلف، در زمینه اینکه عامل سم دادن به امام (علیه السلام)، علی بن هشام بوده (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۴۶۶) فاقد اعتبار است. علی بن هشام با مأمون در مرو همکاری و مراوده داشته؛ اما اینکه وی عامل سم دادن به امام رضا (علیه السلام) بوده باشد صحیح نیست؛ زیرا اکثریت منابع عامل سم دادن به امام (علیه السلام) را خود مأمون ذکر کرده‌اند.

کتاب مروج الذهب و معادن الجوهر به فارسی (مَـرْغَـزَـاَـه‌ای زَر و کَـن‌های گَـوْهَر) تألیف علی بن حسین مسعودی از مورخان و جغرافی‌دانان قرن چهارم قمری است. مسعودی با «عبور از روش نقلی روایی و بانگرش عقلی فلسفی به بررسی پدیده‌های تاریخی و اجتماعی در بستر جغرافیایی آن‌ها می‌پردازد» (پرگاری و شعبان زاده لمر، ۱۳۹۳: ۵۵-۷۲). مسعودی در توضیح حوادث مربوط به سال ۲۰۰ قمری به جریان هجرت امام رضا (علیه السلام) از مدینه به سمت مرو می‌پردازد. «مأمون، رجاء بن ضحاک و سایر خادم را فرستاد تا علی بن موسی الرضا (علیه السلام) را محترمانه نزدش بیاورند، ... مأمون او را در منزلی شایسته جاداد و در جمع یاران خود گفت: در بین اولاد عباس و فرزندان علی (علیه السلام) نگریستم و هیچ کس را از علی بن موسی الرضا (علیه السلام) برای خلافت شایسته‌تر ندیدم. بعد به عنوان ولیعهد خود با او بیعت کرد و به نامش سکه ضرب کرد و دخترش ام الفضل را به ازدواج محمد بن علی بن موسی درآورد و دستور داد تا لباس و پرچم سیاه را کنار گذاشته و به جای آن لباس و پرچم سبز بپوشند. علی بن موسی الرضا (علیه السلام) در صفر سال ۲۰۳ قمری در شهر طوس به علت خوردن انگور و به قولی انگور زهرآلود درگذشت و مأمون بر او نماز کرد (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۴۴۲).

کتاب «البدء و التاریخ» تألیف ابونصر بن مطهر بن طاهر مقدسی متوفای سال ۳۵۵ قمری است. شیوه تاریخ‌نگاری مقدسی، «ترکیب به هم پیوسته‌ای از علوم و اخبار است که نشان‌دهنده جامع‌نگری در کار است» (بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۰۹-۱۲۲). مقدسی در جریان بحث درباره خلافت مأمون، در مجموع ۹ خبر کوتاه درباره ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) و حوادث مرتبط با آن ارائه داده است. «مأمون کس نزد علی بن موسی بن جعفر فرستاد تا او را به خراسان آورند و او را ولیعهد خویش گردانید و او را رضا نام داد و دخترش ام حبیبه را به همسری او درآورد و جامه خویش و لباس و رایت‌ها را سبز کرد و فرمان داد تا رنگ سیاه را از تن کنند» (همان: ۹۷۲). ادعای مقدسی مبنی بر اینکه مأمون لقب «رضا» را به علی بن موسی (علیه السلام) داد، قابل استناد نیست. امام جواد (علیه السلام) در این زمینه فرموده است: «به خدا دروغ می‌گویند، خلاف می‌گویند، بلکه خداوند او را «رضا» نامید، زیرا او برای خداوند در آسمانش و برای رسولش و ائمه بعد از او علیهم‌السلام در زمینش مرضی بود» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱: ۲۴-۲۵) آنان که «مدعی‌اند لقب «رضا» از سوی مأمون تعیین شده است، آن را به جریان ولایت‌عهدی مربوط ساخته‌اند، در حالی که در اسناد مربوط به دوران قبل از ولایت‌عهدی همین لقب دیده می‌شود» (تقی‌زاده داوری، ۱۳۸۵: ۳۵۱). از جمله در نامه‌ای که از سوی فضل بن سهل برای حضرت ارسال شده و در آن از امام (علیه السلام) دعوت شده تا به طوس عزیمت کند، لقب «رضا» آمده است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. لعلی بن موسی الرضا ... من ولیّه الفضل بن سهل ...» (عاملی، ۱۴۱۶ ق: ۴۶۶) بر اساس روایت‌ها و مدرک‌های یادشده می‌توان اطمینان یافت که لقب رضا به ماجرای ولایت‌عهدی باز نمی‌گردد (تقی‌زاده داوری، ۱۳۸۵: ۳۵۱).

مقدسی بدون اشاره به حوادث مرو و علل رفتن مأمون به عراق می‌نویسد: «مأمون روی به عراق نهاد. چون به سرخس رسید فضل بن سهل را در گرمابه ناگهانی کشتند و علی بن موسی الرضا در طوس درگذشت و نزدیک گور هارون به خاک سپرده شد. درباره سبب مرگ او اختلاف کرده‌اند. بعضی گویند وی را زهر داده‌اند و بعضی گویند که او انگوری خورد و جان سپرد» (همان: ۹۷۲). مقدسی در این گزارش، به علل احتمالی، نحوه کشتن و عوامل قتل فضل بن سهل هیچ اشاره ندارد و مأمون را در این زمینه مبرا کرده، در حالی که

مأمون شخصاً دستور این اقدام را صادر کرد (طبری، ۱۳۷۵، ج ۱۳: ۵۶۷۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج ۱۶: ۲۹۰).

کتاب «الکامل فی التاریخ» تألیف ابوالحسن علی بن ابی الکریم محمد بن حمد شیبانی معروف به ابن اثیر از مورخان نیمه دوم قرن ششم و ربع نخست قرن هفتم است. کتاب الکامل دربردارنده حوادث و رویدادها از آغاز آفرینش تا سال ۶۲۸ قمری است. ابن اثیر در تاریخ خود به «ذکر روایات مختلف یک واقعه تاریخی نمی‌پردازد، بلکه به ذکر کامل‌ترین روایاتی که فکر می‌کرده درست‌تر بوده به همراه آنچه از منابع دیگر یافته، بسنده کرده است» (جعفریان، ۱۳۸۲: ۲۰۲). درباره آنچه مربوط به زندگانی امام هشتم است، ابن اثیر بدون هیچ مقدمه‌ای در جریان وقایع سال ۲۰۲ قمری به موضوع ولایت عهدی حضرت رضا (علیه السلام) اشاره دارد و می‌نویسد: «در آن سال علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابیطالب به ولایت عهدی مأمون منصوب شد و او را (الرضا من آل محمد) لقب داد. به سپاه خود دستور داد که لباس سیاه (شعار بنی العباس) را ترک و لباس سبز را بپوشند و به تمام اطراف و اکناف نوشت که چنین کنند» (ابن اثیر، ۱۳۷۲، ج ۱۶: ۲۷۰). مؤلف در ادامه جریان شهادت حضرت رضا (علیه السلام) را با عنوان «وفات علی بن موسی الرضا» در ذیل وقایع سال ۲۰۳ قمری به علت خوردن انگور ذکر می‌کند و می‌نویسد: «او در طوس در خوردن انگور افراط کرد و به مرگ مفاجاة دچار شد و مأمون جنازه‌اش را در مقبره رشید به خاک سپرد» (همان: ۲۹۴). ابن اثیر حوادث و رویدادهای تاریخ اسلام را تا سال ۳۱۰ قمری به اتکای کتاب طبری نوشته و در بحث ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام) نیز به این اصل وفادار است، اما خود توضیحات اضافی را آورده است.

کتاب «دیوان مبتدا و الخبر فی تاریخ عرب و بربر من عاصرهم من ذوی السلطان الأكبر» تألیف عبدالرحمن بن محمد بن خلدون (۷۳۲-۸۰۸ ق)، تاریخی عمومی است. مؤلف در کنار توصیف و نقل روایات و مباحث، نظرات، دیدگاه‌ها و تحلیل‌های خود را نیز ارائه داده است. اما به‌رغم این مطلب، ابن خلدون به دلیل تعصب مذهبی، مطالب خلاف واقعی را به امام علی (علیه السلام) و فرزندان او نسبت داده است. برای نمونه ابن خلدون ماجرای تحریکات عبداللہ بن سبا در جریان شورش علیه عثمان و حمایت وی از امام علی (علیه السلام)

را نقل کرده است که بر اساس تحقیقات انجام شده این شخص وجود خارجی نداشته است (عسکری، ۱۳۸۱: ۱۲۱). ابن خلدون در جریان بحث درباره خلافت مأمون به موضوع ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام) و حوادث و بازتاب‌های آن و شهادت ایشان اشاره دارد. مؤلف ابتدا بدون هیچ اشاره‌ای به هجرت اجباری حضرت رضا (علیه السلام) از مدینه به مرو، در عبارتی کوتاه نوشته است: «مأمون در خراسان بماند و علی بن موسی الرضا را ولیعهد خویش ساخت» (ابن خلدون، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۰۶). ابن خلدون بعد از این عبارت کوتاه بازتاب ولایت عهدی امام (علیه السلام) در جامعه اسلامی آن روز و اعتراض خاندان عباسی به این امر را شرح داده است (همان). سپس به ذکر سابقه ولایت عهدی در اسلام می‌پردازد و همه مشکلات پیش آمده برای مسلمانان و مأمون را به ولایت عهدی حضرت رضا (علیه السلام) نسبت می‌دهد. «مگر داستان مأمون را ننشیده‌ای که چون علی بن موسی بن جعفر صادق را به ولایت عهدی برگزید و او را به رضا موسوم کرد؛ چگونه عباسیان این عمل او را انکار کردند و به نقض بیعت با وی پرداختند و با ابراهیم بن مهدی عموی وی، بیعت کردند و آن همه هرج و مرج و اختلاف و راهزنی‌ها روی داد و انقلابات پدید آمد و انقلابگران و خروج کنندگان بسیاری آشکار شدند و چیزی نمانده بود که حکومت او واژگون شود تا آنکه مأمون به سرعت از خراسان به بغداد آمد و امر خلافت آنان را به قبل آن بازگرداند» (ابن خلدون، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۸۶). متأسفانه نویسنده به علت ملاحظات مذهبی که داشته، آن را در نویسندگی خود دخالت داده است. ابن خلدون بدون در نظر داشتن واقعیات و همچنین نیات واقعی مأمون و به علت تعصب مذهبی و اغراض شخصی ولایت عهدی امام (علیه السلام) را عامل اصلی همه بحران‌های شکل گرفته که ریشه تاریخی داشته و به عملکرد خلفای عباسی بازمی‌گشته، معرفی کرده است.

۱-۲. استنباط حاصل از بررسی کتب تاریخی درباره حضرت رضا (علیه السلام)

«تاریخ طبری»؛ بیان موضوع ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام)، اشاره نکردن به اهداف مأمون و مسکوت گذاشتن مسائل مربوط به هجرت امام (علیه السلام) به خراسان، سکونت امام (علیه السلام) در مرو، گفت‌وگوهای بین مأمون و امام (علیه السلام) و مناظره‌های امام (علیه السلام)، جریان شهادت امام

علیه السلام با عنوان «مرگ طبیعی رضا» که یا به دلیل ملاحظات قدرت سیاسی یا واگذار کردن قضاوت به خواننده باشد، به هر روی عدم بیان شهادت حضرت رضا علیه السلام نقصان بزرگی در این کتاب محسوب می شود.

«تاریخ یعقوبی»؛ به جریان هجرت امام علیه السلام، موضوع ولایت عهدی، جریان شهادت امام علیه السلام توسط مأمون با سم اشاره شده و مبسوط تر به تاریخ امام رضا علیه السلام پرداخته اما با این وجود به صورت جامع مباحث را بررسی نکرده است.

«مروج الذهب و معادن الجوهر»؛ جریان هجرت امام رضا علیه السلام، ولایت عهدی امام، جریان شهادت اشاره شده است، مباحث در این کتاب مستدل بیان شده است.

«البدء و التاريخ»؛ جریان هجرت امام رضا علیه السلام، ولایت عهدی امام، جریان شهادت، یکی از نقدهایی که به این کتاب وارد است اینکه ادعای مقدسی مبنی بر اینکه مأمون لقب «رضا» را به علی بن موسی علیه السلام داد، قابل استناد نیست.

«الکامل فی التاريخ»؛ این کتاب برگرفته از کتاب تاریخ طبری است. در واقع نوعی تکرار است اما اضافاتی که توسط مولف به کتاب شده است، مورد توجه است.

«دیوان مبتدا و الخبر فی تاریخ عرب و بربر من عاصرهم من ذوی السلطان الأكبر»؛ ابن خلدون تمام حوادث پیش آمده در ممالک اسلامی را به ولایت عهدی امام رضا علیه السلام نسبت داده است، بر مبنای گزارش منابع اصلی دیگر و هیچ محاسبه عقلی قابل قبول نیست و متأسفانه نویسنده به علت ملاحظات مذهبی که داشته، آن را در نویسندگی خود دخالت داده است.

۲. کتب حدیث

زندگی نامه، احادیث و سیره امام رضا علیه السلام به عنوان امام هشتم شیعیان و نواده رسول خدا ﷺ در کتب حدیثی شیعه و سنی انعکاس یافته است که به تفصیل به این مبحث

پرداخته می‌شود:

کتاب «عیون اخبار الرضا» تألیف محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی مشهور به شیخ صدوق (۳۰۶-۳۸۱ ق) است. شیخ صدوق بزرگ‌ترین محدث مکتب قم در قرن چهارم هجری (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۳۷) که از سوی دانشمندان مختلف ستوده شده است، نجاشی از وی به عنوان «شیخنا و فقیهنا» (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۸۹) و شیخ طوسی با عبارت‌های «جلیل القدر، بصیراً بالرجال، ناقللاً للأخبار» (طوسی، ۱۴۱۳ق: ۲۳۷) یاد می‌کنند. به گفته شیخ صدوق در مقدمه کتاب، زمانی که صاحب بن عباد، وزیر وقت آل بویه در مدح و ستایش امام رضا (علیه السلام) اشعاری را می‌سراید و آن را به او هدیه می‌دهد، وی نیز کتاب عیون اخبار الرضا را به پاس زحمات صاحب بن عباد نگاشته و به او اهدا می‌کند و می‌نویسد: «هدیه‌ای بهتر از این کتاب که از معارف بیکران امام رضا (علیه السلام) تألیف شده نیافتم تا در پاسخ دو قصیده ابن عباد بفرستم» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج ۱: ۵). عیون الاخبار الرضا، مشتمل بر ۶۹ باب است که نظم خاصی ندارد و می‌توان کلیت کتاب را بر اساس محتوا در سه بخش شامل: اول: مباحثات علمی امام (علیه السلام)؛ جایگاه علمی امام (علیه السلام)، مناظره‌های امام (علیه السلام) با نمایندگان اقلیت‌های مذهبی، مناظره با علمای مسلمان در مروت، پاسخ به سؤالات مأمون، رساله ذهبیه امام (علیه السلام) و رساله فقه امام (علیه السلام)، دوم: دینی و مذهبی؛ نظرات امام درباره توحید، نصوص امامت، تبیین شرایط و جایگاه امامت، عترت، زندگانی پیامبر (علیه السلام)، برخورد امام (علیه السلام) با جریان واقفیه، برخورد امام (علیه السلام) با جریان غلات و مفوضه و سوم: حیات فکری و سیاسی امام (علیه السلام): ولادت، کنیه، القاب، جایگاه مادر حضرت، علت ملقب شدن حضرت به رضا، مناقب اخلاقی، هجرت به مروت، رویدادهای مسیر هجرت، ولایت عهدی، مواجهه حضرت با مأمون و فضل بن سهل، جریان شهادت امام (علیه السلام)، غسل و کفن و دفن حضرت، حضور امام جواد (علیه السلام) در طوس، زیارت‌نامه حضرت، مرثیه‌های سروده شده برای امام (علیه السلام)، کرامات مقبره امام (علیه السلام) و زیارت‌نامه امام (علیه السلام) است.

۲-۱. ویژگیهای کتاب عبون اخبار الرضا

این کتاب اولین مجموعه متشکل درباره زندگی نامه یکی از ائمه اطهار (علیه السلام) است که توسط یکی از علمای شیعی تصنیف شده و به همین خاطر کاری بدیع و ماندگار است. مؤلف به خوبی توانسته معجزات و کرامات امام (علیه السلام) را با مسائل دیگر در هم آمیزد. «از مهم‌ترین نکته‌های محتوایی این کتاب، ترکیب دو دیدگاه تاریخی و فرا تاریخی در مورد ائمه است» (صفری فروشانی، ۱۳۸۶: ۱۶۶-۲۰۷).

شیخ صدوق از علمای بزرگ تشیع است و همان‌طور که در مقدمه کتاب بیان کرده، کتاب را در مدح و ستایش امام رضا (علیه السلام) نوشته است، به‌رغم این موارد، نگارنده روایات را به صورت کامل ذکر کرده که در بعضی موارد در تضاد با اعتقادات وی است.

تمامی روایات به نقل از افراد به قول مؤلف «مطلع، موثق، و خوش‌نام» ذکر شده است.

گسترده‌گی و تنوع روایات حاکی است که نویسنده وقت زیادی را برای نگارش کتاب گذاشته، از افراد زیادی پرس‌وجو کرده و منابع زیادی را مطالعه کرده است. نویسنده با وجود این که از علمای شیعه است و با علمای اهل سنت در ری هم مناظراتی داشته، اما از روایان اهل سنت نیز استفاده کرده است.

در کتاب به تناسب از اشعار شاعران در مدح و ثنای امام رضا (علیه السلام) استفاده شده است.

کتاب فاقد نظم، عنوان‌بندی و فصل‌بندی مناسب است که مهم‌ترین ایراد وارد شده بر کتاب است. در موارد مختلفی ترتیب زمانی حوادث رعایت نشده است.

مؤلف هیچ تحلیلی درباره علل و نتایج حوادث و رویدادها ارائه نمی‌دهد.

مؤلف گاه مسائل را طول داده که باعث خستگی خواننده می‌شود.

کتاب «الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد» تألیف ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (۳۳۸-۴۱۳ ق) از علمای معروف شیعه است که در دو جلد

تدوین شده که جلد اول به زندگی نامه، احادیث و مناقب حضرت علی (علیه السلام) اختصاص دارد و در جلد دوم زندگی نامه یازده امام بعدی به صورت فشرده گنجانده شده است. شیخ مفید در جلد دوم کتاب و در سه باب به حیات فکری و سیاسی امام رضا (علیه السلام) پرداخته است که بعد از توصیف شخصیت امام (علیه السلام) (مفید، ۱۳۸۰، ج ۲: ۵۹۰) جریان تولد حضرت را شرح داده و بعد مادر گرامی آن حضرت را معرفی کرده است (همان: ۵۹۱). نویسنده در ادامه نصوص امامت آن حضرت را از قول داود رقی، اسحاق بن عمار، حسین بن نعیم صحاف، حسین مختار، زیاد عبدی، مخزومی، داود سلیمان، نصر بن قابوس، داود بن زری، یزید بن سلیط و ابن سنان از اصحاب امام کاظم (علیه السلام) (همان) شرح داده است. نگارنده سپس به مناقب اخلاقی و جایگاه علمی امام رضا (علیه السلام) اشاره دارد و در ادامه جریان ولایت عهدی و هجرت حضرت را توضیح داده است. مؤلف در ادامه جریان ولایت عهدی و پذیرش اجباری آن توسط امام (علیه السلام) (همان: ۶۰۵)، نماز عید، برگشت مأمون به بغداد، کشته شدن فضل بن سهل در حمام و شهادت حضرت رضا (علیه السلام) (همان: ۶۰۸) را تشریح کرده است. مطالب شیخ مفید درباره زندگی نامه امام هشتم به صورت اختصار، ساده و روان بیان شده و در تمامی روایات، اسامی راویان ذکر گردیده و در کنار آوردن روایات، توضیحات مناسبی نیز ارائه کرده که به رغم اختصار، به صورت متنوع و در قالب تاریخی کلامی بیان شده است.

کتاب «الکافی» تألیف محمد بن یعقوب کلینی (۳۲۹-۲۵۵ ق) است که شیخ صدوق از وی به عنوان شیخ فقیه (ابن بابویه، ۱۳۹۰ ق، ج ۴: ۱۲۶) یاد کرده است. کتاب الکافی از مهم ترین و معتبرترین منابع حدیثی شیعه و جزو کتب اربعه است. این کتاب مشتمل بر سه قسمت اصول و فروع و روضه است. اصول کافی به روایات اعتقادی، فروع آن به اخبار فقهی و روضه کافی به تاریخ می پردازد. بخش اصول، خود دربردارنده چند کتاب است که یکی از آنها کتاب الحجة است. کتاب الحجة ابواب متعددی درباره مقام و منزلت ائمه اطهار (علیهم السلام) دارد و ۱۲ باب آن با عنوان «الاشارة و النص علی...» به نصوص امامت یکایک ائمه اختصاص یافته است. مطالب کلینی درباره امام رضا (علیه السلام) مشتمل بر ولادت (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۴۲۰-۴۲۲) معجزات و کرامات امام (علیه السلام)، (همان: ۴۲۲-۴۲۹) هجرت امام (علیه السلام) به خراسان (همان: ۴۲۹) ولایت عهدی، نماز عید، بازگشت مأمون به طرف بغداد و شهادت

امام (علیه السلام) (همان: ۴۳۰) است.

کتاب «إعلام الوری بأعلام الهدی» تألیف فضل بن حسن طبرسی (۴۶۸-۵۴۸ ق) درباره زندگی نامه چهارده معصوم است. کتاب چهار رکن دارد که رکن اول به شرح زندگانی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و حضرت زهرا (علیها السلام)، رکن دوم به زندگی نامه امام علی (علیه السلام)، رکن سوم به شرح حال امام حسن (علیه السلام) تا امام یازدهم و رکن چهارم به امام عصر (علیه السلام) اختصاص دارد. طبرسی حیات امام رضا (علیه السلام) را با عنوان «احوال حضرت رضا (علیه السلام)» (طبرسی، ۱۴۱۷ ق: ۴۲۳-۴۵۹) در هفت عنوان شامل: تولد حضرت رضا (علیه السلام)، نصوص امامت حضرت، معجزات امام (علیه السلام)، مناقب اخلاقی، ولایت عهدی، شهادت و فرزندان امام (علیه السلام) آورده است. طبرسی علل شهادت امام (علیه السلام) توسط مأمون را بنا به دلایل ذیل می داند:

علت اینکه مأمون حضرت رضا (علیه السلام) را شهید کرد، این بود که «امام (علیه السلام) همواره جلوی خرابکاری های وی را می گرفت و موجبات خشم و غضب وی را فراهم می کرد، مأمون ناراحت می شد ولیکن خشم خود را اظهار نمی کرد» (همان: ۴۵۲). امام (علیه السلام) همواره مأمون را نصیحت میکرد و از عواقب اعمالش می ترسانید. «او سخنان امام (علیه السلام) را در ظاهر قبول می کرد، اما در نهان ناراحت می شد.

حضرت رضا (علیه السلام) به صورت متناوب اقدامات و توطئه های فضل بن سهل و برادرش را برای مأمون مطرح می کرد و او را از گوش دادن به سخنان ایشان بر حذر می داشت. «آنان وقتی از این قضیه مطلع شدند، از آن جناب بدگویی کردند و رأی و نظر مأمون را درباره آن حضرت تغییر دادند» (همان: ۴۵۲).

مؤلف در ادامه جریان شهادت امام (علیه السلام) توسط مأمون را با استفاده از سم شرح داده است. «حضرت رضا (علیه السلام) از انگور خوشش می آمد، مقداری انگور برای آن جناب فراهم کردند و در ته دانه های آن سوزن فرو کرده و این سوزن ها چند روز در آن دانه ماند، پس از آن سوزن ها را بیرون کردند و انگورها را خدمت آن جناب آوردند. حضرت چند دانه از آن انگورها را میل فرمودند و در اثر خوردن همین انگور از دنیا رفتند» (همان: ۴۵۳). طبرسی در این بخش به هیچ منبعی استناد نکرده و فقط نام راویان را ذکر کرده است.

همچنین در بعضی جاها عنوان مطالب با محتوا مغایرت دارد. برای نمونه مؤلف در صفحه ۴۵۲ از عنوان «وفات حضرت رضا (علیه السلام)» استفاده کرده، اما به صورت مستدل شهادت امام (علیه السلام) را شرح داده است.

کتاب «تذكرة الخواص من الأئمة فی ذکر خصائص الأئمة» تألیف سبط ابن جوزی (۶۵۴-۵۸۲ ق) حنبلی مذهب در شرح حال ائمه اطهار دوازده گانه است. مؤلف حجم بیشتر کتاب را به شرح زندگانی و فضایل امام علی (علیه السلام) و حسنین (علیه السلام) اختصاص داده و زندگانی ائمه دیگر را به اختصار بیان کرده است. سبط بن جوزی در باب دوازدهم کتاب به صورت اختصار به زندگی نامه امام رضا (علیه السلام) پرداخته و مباحثی شامل: ولادت، القاب، کنیه، هجرت امام (علیه السلام) به مرو، پذیرش مشروط ولایت عهدی، متن عهدنامه ولایت عهدی امام (علیه السلام)، اعتراض خاندان عباسی، بازگشت مأمون به عراق، مرگ فضل بن سهل در سرخس، شهادت امام (علیه السلام) در طوس و اشعاری در مدح حضرت رضا (علیه السلام) آورده است. نوشته های ابن جوزی به این جهت که وی از علمای اهل سنت بوده درباره ائمه حائز اهمیت است. مؤلف درباره شخصیت امام رضا (علیه السلام) نوشته است: «علی بن موسی (علیه السلام) از پدر، عموها و دیگران حدیث شنیده و ثقه بود، در مسجد رسول خدا ﷺ فتوا می داد در حالی که بیست سال و اندکی داشت و او از طبقه هشتم تابعان مدینه بود» (طبرسی، ۱۴۱۷ ق: ۴۶۳). مؤلف، مأمون را از اتهام به شهادت رساندن امام (علیه السلام) تبرئه کرده است. «گروهی معتقدند که مأمون او را زهر داد، این نظر درست نیست زیرا وقتی که علی بن موسی (علیه السلام) از دنیا رفت مأمون به خاطر او اندوهگین بود و اظهار غم و اندوه می کرد و روزی چند هیچ غذایی نمی خورد و هیچ مایعی نمی آشامید و ترك لذایذ کرد» (همان: ۴۶۸). ابن جوزی نتوانسته ادله ای محکم درباره تبرئه مأمون در قضیه شهادت امام رضا (علیه السلام) ارائه دهد، برای اینکه نمی توان به سوگواری مأمون استناد کرد (دینوری، ۱۴۱۰ ق: ۴۴۲).

کتاب «راحة الأرواح و مونس الأشباح» در شرح زندگانی، فضایل و معجزات ائمه اطهار، تألیف حسن بن حسین سبزواری است. این اثر به زبان فارسی نوشته شده و نثری روان دارد. با آنکه در عنوان کتاب سخن از ائمه اطهار آمده، لیکن مؤلف در مقدمه خود نام کتابش را «راحة الارواح و مونس الاشباح» نهاده است، بدان معنا که «جان های مؤمن با

خواندن آن آسایش می‌پذیرد.» برای همین، کتاب اختصاص به زندگی ائمه ندارد و به شرح زندگانی چهارده معصوم پرداخته است. باب یازدهم کتاب با عنوان «در ذکر امام هشتم علی بن موسی الرضا (علیه السلام)» مشتمل بر چهار فصل شامل: ولادت، فضایل، معجزات و مدت عمر و سبب وفات (شهادت) امام (علیه السلام) است. شیعی سبزواری مطالب این بخش را به استناد کتبی مانند عیون اخبار الرضا، اعلام الوری، مناقب آل ابیطالب، الارشاد و روضة الواعظین و به صورت ترکیبی و اختصار آورده و به خوبی عنوان بندی کرده؛ اما به منابع اشاره ای نکرده و سلسله کامل راویان را حذف کرده و فقط راوی اصلی و در مواردی هم چند نفر را نام برده و در غالب موارد به عبارت «روایت است» اکتفا کرده است. نگارنده در متن واژه‌هایی به کار برده که فاقد معناست، برای نمونه از واژه پادشاه به جای خلیفه برای هارون و امین (شیعی سبزواری، ۱۳۷۸: ۲۳۳) استفاده کرده که صحیح نیست.

کتاب «بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام» تألیف محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ ق) است. کتاب بحار الأنوار، دایرة المعارف بزرگی در زمینه حدیث، تفسیر قرآن، فقه و کلام است. مجلسی ۱۱۴ روایت از کتاب‌های اصول کافی، کشف الغمة، اعلام الوری، عیون اخبار الرضا، الارشاد، کشف الغمة، روضة الواعظین و آمالی شیخ طوسی در ۲۳ بخش درباره امام رضا (علیه السلام) (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۷۸: ۷۸-۱۹۱-۲۵۳) در محورهای شامل: ولادت، ألقاب، جایگاه مادر حضرت، نصوص امامت، معجزات، مناقب اخلاقی، هجرت به خراسان، حضور در نیشابور و حدیث سلسله الذهب، ولایت عهدی، مناظره‌های امام (علیه السلام)، علل و کیفیت شهادت امام (علیه السلام)، اصحاب امام (علیه السلام) و اشعاری در مدح و ثنای امام (علیه السلام) گفته شده است.

کتاب «أنیس المؤمنین» تألیف محمد بن اسحاق حموی در موضوع زندگانی دوازده امام تدوین شده است. مؤلف پس از مقدمه‌ای طولانی در زندگی پیامبر ﷺ و حوادث دوران آن حضرت، در ۱۲ باب به زندگانی ائمه می‌پردازد و در باب هشتم با عنوان «در ذکر آن سرو چمن اصطفی و عندلیب گلستان ما اوحی میوه باغ هل اتی حضرت ابی الحسن علی بن موسی الرضا علیه التحية و الثناء» (حموی، ۱۳۶۳: ۲۰۳) زندگانی امام رضا (علیه السلام) را شرح داده است. حموی در این کتاب ابتدا توضیحی درباره ولادت، کنیه، ألقاب و فرزندان امام

علیه السلام ارائه داده (همان: ۲۰۴) و بعد معجزات و فضایل آن حضرت را برشمرده (همان: ۲۰۵) و سپس با عنوان «ذکر واقعات زمان آن قبله ارباب حاجات» به زندگی نامه سیاسی امام علییه السلام اشاره کرده است (حموی، ۱۳۶۳: ۲۰۲-۲۰۶).

کتاب «روضة الواعظین و بصيرة المتعظین» تألیف فتال نیشابوری (۵۰۸ ق) درباره تاریخ و مناقب معصومین علیهم السلام است. این کتاب در ۹۶ مجلس تنظیم شده و در مجلس بیست و پنجم با عنوان «در امامت و مناقب امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیهما السلام» به حیات امام رضا علیهما السلام پرداخته است. مؤلف به زندگانی امام علیهما السلام تا زمان ولایت عهدی اشاره ای نکرده و ابتدا نصوص امامت حضرت را شرح داده (فتال نیشابوری، ۱۳۶۶: ۳۶۵) و در ادامه به موضوع ولایت عهدی و براهین امام علیهما السلام در زمینه پذیرش آن پرداخته است (همان: ۳۶۹). نیشابوری در ادامه جریان هجرت اجباری امام علیهما السلام از مدینه به مرو، ولایت عهدی (همان: ۳۷۱) آمدن دعبل خزاعی به مرو (همان: ۳۷۲) و نماز عید امام علیهما السلام (همان: ۳۷۳) را شرح داده و بدون اینکه به علل بازگشت مأمون به بغداد اشاره کند، قتل فضل بن سهل در سرخس (همان: ۳۷۵) و جریان شهادت امام علیهما السلام را بنا به روایت اباصلت هروی (همان: ۳۷۷) و ضرورت زیارت بارگاه امام علیهما السلام (همان: ۳۸۵) را گزارش کرده است.

کتاب کشف الغمة فی معرفة الائمة علیهما السلام تألیف علی بن عیسی اربلی (۶۹۲-۶۲۰ ق) در شرح حال و فضایل چهارده معصوم نوشته شده است. مؤلف به ترتیب از احوال پیامبر ﷺ تا آخرین امام شیعه سخن گفته و در ضمن اشاره ای هم به حضرت خدیجه علیها السلام دارد. در جلد سوم کتاب اربلی با عنوان «ذکر امام هشتم ابی الحسن علی الرضا ابن موسی بن جعفر» به حیات امام رضا علیهما السلام در قالب ولادت، کنیه، ألقاب، جایگاه مادر حضرت، مناقب و صفات (اربلی، ۱۳۸۲: ۷۰-۷۴) را توضیح داده و در ادامه شعر دعبل خزاعی در مدح حضرت را آورده (همان: ۷۴-۸۶) و سپس نصوص امامت امام علیهما السلام (همان: ۸۷-۹۷) را شرح داده است. مؤلف سپس مطالبی را درباره مدت عمر حضرت و روایات مربوط به آن بیان کرده (همان: ۹۸) و در ادامه جریان هجرت امام علیهما السلام به خراسان، ولایت عهدی، بیعت مردم با امام علیهما السلام، نماز عید (همان: ۹۸-۱۰۹) را توضیح داده است. مؤلف در ادامه درباره علل تصمیم مأمون در به شهادت رساندن امام علیهما السلام نوشته است: «امام علیهما السلام مأمون را بسیار موعظه می کرد و از

خدا می‌ترسانید، مأمون به ظاهر قبول می‌کرد، اما در باطن خشمگین بود» (همان: ۱۰۹) همچنین «امام علی (علیه السلام) دسایس فضل بن سهل و برادرش را برای مأمون گفت و اینان علیه او توطئه کردند و بر قتل او اتفاق» (همان: ۱۱۰) مؤلف سپس جریان شهادت امام علی (علیه السلام) به وسیله سم از طرف مأمون و دفن حضرت در شهر طوس را شرح داده است (همان: ۱۱۱). ترجمه اربلی از احوال امام هشتم واجد ویژگی‌های شایان توجهی است، از جمله اینکه باب امام رضا (علیه السلام) یکی از مطول‌ترین فصول آن کتاب است و اخبار اربلی از امام رضا (علیه السلام) منحصر به باب آن امام نیست، بلکه به تناوب روایاتی را از آن حضرت در دیگر ابواب کتاب در احوال سایر ائمه ذکر کرده است (ابوئی مهریزی، ۱۳۹۳: ۲۴-۲۸).

۲-۲. کتب حدیثی مورد بررسی و تبیین

«عیون اخبار الرضا» این کتاب اولین مجموعه متشکل درباره زندگی نامه یکی از ائمه اطهار (علیهم السلام) است که توسط یکی از علمای شیعی تصنیف شده و به همین خاطر کاری بدیع و ماندگار است. البته در خور ذکر است که کتاب فاقد نظم، عنوان بندی و فصل بندی مناسب است که مهم‌ترین ایراد وارد شده بر کتاب است. در موارد مختلفی ترتیب زمانی حوادث رعایت نشده است.

«الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد» مطالب این کتاب به صورت اختصار، ساده و روان بیان شده و در تمامی روایات، اسامی راویان ذکر شده است. البته مؤلف در کنار آوردن روایات، توضیحات مناسبی نیز ارائه کرده که به رغم اختصار، به صورت متنوع و در قالب تاریخی کلامی بیان شده است.

«الکافی» کتاب الکافی از مهم‌ترین و معتبرترین منابع حدیثی شیعه و جزو کتب اربعه و مطالب درباره حضرت رضا (علیه السلام) کامل و جامع است.

«إعلام الوری بأعلام الهدی»؛ طبرسی در کتاب به هیچ منبعی استناد نکرده و فقط نام راویان را ذکر کرده است. همچنین در بعضی جاها عنوان مطالب با محتوا مغایرت دارد.

«تذكرة الخواص من الأمة فى ذكر خصائص الأئمة» ابن جوزی در این کتاب نتوانسته ادله‌ای محکم درباره تبریئه مأمون در قضیه شهادت امام رضا (علیه السلام) ارائه دهد.

«راحة الأرواح ومونس الأشباح»؛ به صورت ترکیبی و اختصار آورده و به خوبی عنوان‌بندی کرده است، اما به منابع اشاره‌ای نکرده و سلسله کامل راویان را حذف کرده و فقط راوی اصلی ذکر شده است.

«بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (علیهم السلام)» کامل است.

«أنیس المؤمنین» به زندگی‌نامه سیاسی امام (علیه السلام) اشاره کرده است.

بنابراین در بین کتب حدیثی ذکر شده به دو دسته کتب تسنن و تشیع می‌توان اشاره کرد. کتب حدیثی که توسط مؤلفان شیعه مذهب تألیف شده از جامعیت کامل‌تری درباره حضرت رضا (علیه السلام) نسبت به دیگر کتب برخوردار است.

۳. کتب ادبی، اشعار فارسی و عربی

زندگانی امام رضا (علیه السلام) از قرن دوم و سوم قمری تاکنون مورد توجه شاعران عرب‌زبان و فارسی‌زبان بوده و با عشق و ارادت، اشعاری را در نعت و ستایش امام هشتم (علیه السلام) سروده‌اند. در این قسمت نگارنده به منظور ارائه منسجم‌تر مطالب اشعار را در دو دسته اشعار عربی و اشعار فارسی تقسیم کرده است که در قسمت ذیل به شرح جداگانه هر کدام از این قسمت‌ها پرداخته می‌شود؛

۳-۱. اشعار عربی

حسن بن هانی معروف به ابونواس (۱۹۳-۱۳۳ق) از بارزترین شعرای عصر عباسی (فاخوری، ۱۴۲۲ق: ۶۹۲) است و دیوان شعری دارد که آقابزرگ تهرانی آن را از «تصانیف شیعه ذکر می‌کند» (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۸: ۱۴۰). ابونواس در جواب کسی که وی خواسته بود، شعری درباره امام رضا (علیه السلام) بسراید، گفته است:

قیل انت اوحد الناس حرا اذ تفوهت بالكلام البديه
 لك من جوهر الكلام بدیع یثمر الدر فی یدی مجتنیه
 فعلى ماترکت مدح ابن موسی والخصال التی تجمعن فیہ
 قلت لا استطیع مدح امام كان جبرئیل خادما لابیہ
 قصرت السن الفصاحة عنه ولهذا الفریض لایحتویہ

(ابن منظور، ۱۴۲۲ق: ۲۴۵)

«به من گفته شد که تو تنها مرد آزاده هستی/ ناگاه که لب به سخن می‌گشایی/ کلام تو سرشار از گوهرهای ادبی است که گویا گوهر را در اختیار انسان قرار می‌دهد/ پس چرا با این شرایط دست از ستایش فرزند موسی (امام رضا علیه السلام) و بازگو کردن خصال که در اوست کشیده‌ای/ در پاسخ‌شان گفتم: من توان ستایش امامی را که جبرئیل خدمتکار پدر اوست، ندارم/ زبان‌های گویا و فصیح از مدح او ناتوان هستند و به همین جهت شعر و سخن من نمی‌تواند آن‌گونه که سزاوار است او را مدح و ستایش کند.»

۳-۱-۱. حاصل استنباط از اشعار ابونواس

والا بودن جایگاه اهل بیت در نزد این شاعر، انتساب به امام علی علیه السلام را مایه فخر و مباهات عنوان کرده است و اقرار به آگاه بودن خاندان عصمت و طهارت به اسرار و معارف قرآن کریم.

در این ابیات، «شاعر امام رضا علیه السلام را از خاندانی می‌داند که پاک و پاکیزه و پاک‌دل‌هایی هستند که هرکجا نامشان برده شود، درود و سلام بر آنان جاری می‌گردد و مفهوم کلام ابونواس این است که ائمه معصوم هستند، زیرا به عقیده شیعه، امامان معصوم‌اند» (فلاح، ۱۳۹۰: ۸۲).

دعبل بن علی خزاعی (۲۴۵-۱۴۸ ق) اشعار زیادی درباره فضایل امام علی (علیه السلام)، امام حسین (علیه السلام) و امام رضا (علیه السلام) بر جای نهاده است. «قصیده تائیه دعبل از بهترین نوع شعر و شکوه‌مندترین نمونه مداحی است که دربارهٔ خاندان پیامبر ﷺ سروده‌اند» (اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲۹) دعبل در وصف امام رضا (علیه السلام) می‌گوید: در قم که خبر وفات حضرت رضا (علیه السلام) را شنیدم، «قصیده رائیه» خود را در سوگ آن حضرت سرودم:

أرى أمية معذورين ان قتلوا ولا أرى لبني العباس من عذر
واولاد حرب و مروان واسرتهم بنو معيط ولاة الحقد والوغر
قوم قتلتم على الاسلام أولهم حتى اذا استمسكوا جازوا على الكفر
اربع بطوس على قبر الزكى به ان كنت تربع من دين على وطر
قبران فى طوس خير الناس كلهم و قبر شرهم هذا من العبر
ما ينفع الرجس من قرب الزكى و ما على الزكى بقرب النجس من ضرر
هیهات كل امریء رهن بما کسبت له یداه فخذ ما شئت أو فذر

(خزایی، ۱۳۶۷: ۱۰۷)

«بنی‌امیه در کشتار اهل بیت (علیهم السلام) می‌توانند معذور باشند، اما برای بنی‌عباس من عذری نمی‌بینم. در کنار مرقد امام در طوس توقف نما و بدان هرگز برای طلب حاجتی در مکانی نظیر آن توقف نکرده‌ای. اگر غم دین در دل داری یا ادعای دین داری می‌کنی! دو قبر در طوس است؛ یک قبر متعلق به بهترین مردم و دیگری متعلق به بدترین آن‌ها و این مایهٔ عبرت و درس‌آموزی است. انسان پلید و کثیف از نزدیک بودن به این شخص پاک، سودی نمی‌برد. به این انسان شریف نیز به خاطر نزدیک بودن به این شخص پلید و ناپاک، ضرری نمی‌رسد. بعید است (که حق کسی ضایع شود) هر انسانی درگرو اعمالی است که انجام داده است و تو هر یک از افعال نیک یا بد را که می‌خواهی برگزین یا آن را رها کن؛ امام رضا (علیه السلام) که در فضیلت‌ها سرآمد بود، از این دنیا رحلت کرد و دانش‌های

گران قدر با رحلت او از دسترسی ما رفت. در تو دانش و پرهیزگاری و صبر و ذکاوت و دین و دنیا نهفته است و تو نگه دارنده و حافظ آن هستی. ای جویندگان بخشش و کرامت! با چمدان‌های خالی و ناامیدانه بازگردید؛ زیرا با رحلت امام رضا (علیه السلام) که معدن بخشش و بزرگواری بود؛ دیگر کسی نیست که به شما کمک کند. تو با مرگ از دنیا نرفته‌ای، بلکه تو را مسموم کرده‌اند و به شهادت رسیده‌ای. شما (دشمنان اهل بیت) به شهادت جوانمرد آزاده‌ای خوشحال شدید که پیامبر خدا و دین روشنگر اسلام بر او گریه کرد. چشمان من بر آن کسی گریه می‌کنند که زمین بر او گریست و قله‌های کوه‌های بلند بر او فریاد «اِنَّا لله و اِنَّا الیه راجعون» کشیدند و در مقابل او سر تسلیم و خشوع فرود آوردند.»

۳-۱-۲. نکات مندرج در شعر دعبل خزاعی

شاعر با شجاعت و به صورت صریح و شفاف به سفاکی و رفتار زشت عباسیان نسبت به علویان اشاره می‌کند و معتقد است خاندان عباسی در این زمینه از امویان جلو افتاده‌اند. دعبل خزاعی تأکید دارد عباسیان به علت قرابت با علویان و شناخت جایگاه آنان، نمی‌توانند اذیت، آزار و جنایات خود نسب به آل علی (علیه السلام) را توجیه کنند. عاشقان امام رضا (علیه السلام) را دعوت به زیارت و گذر از شهر طوس کرده است. مرقد امام رضا (علیه السلام) برای تظلم خواهی، حاجت خواهی و شفاعت نظیری ندارد (در قیاس با دیگر افراد بشر). دوستداران حضرت رضا (علیه السلام)، مسلمانان و دینداران علم باید به این نکته توجه کنند که قبر هارون زشت کردار در کنار علی بن موسی (علیه السلام) نیکوکار، هیچ فایده‌ای در دنیا و آخرت برای هارون ندارد و این امر مایه پند و اندرز است. هارون به علت جرایم و ستمکاری‌هایش در آخرت باید جوابگو باشد و این مایه عبرت است. امام (علیه السلام) معدن علم، کرامت و صفات نیک است. شایعه مرگ طبیعی امام (علیه السلام) دروغ محض است و امام (علیه السلام) با نیرنگ و توسط مأمون و با زهر به شهادت رسیده است و خاندان عباسی نمی‌توانند این عمل زشت خود را لاپوشالی کنند.

نظر به جایگاه رفیع امام رضا (علیه السلام) در نزد خداوند و مظلومیتی که داشته است، امام (علیه السلام)

شایسته سوگواری و ستایش است. مخاطب شاعر، فقط دوستداران امام (علیه السلام) نیستند، بلکه کل بشریت و دین‌داران علم‌مورد مخاطب هستند.

۱-۲-۳. حاصل استنباط از ابیات دعبل

شجاعت، شهامت و صداقت دعبل.

درک عمق دشمنی عباسیان با علویان.

اشاره به جایگاه معنوی حضرت رضا (علیه السلام) و شفاف‌سازی شهادت امام رضا (علیه السلام).

۲-۳. اشعار فارسی

در شعر فارسی، از قرن پنجم تا دوران معاصر اشعار زیادی در ستایش امام رضا (علیه السلام) سروده شده که بیشتر بیانگر عشق و ارادت آنان به اهل بیت (علیهم السلام) و امام رضا (علیه السلام) است و با توجه به این فاصله زمانی، نمی‌توان اشعار فارسی را به عنوان منبع تحقیقاتی درباره زندگانی امام رضا (علیه السلام) در نظر گرفت، بلکه اکثریت این اشعار در وصف و ستایش امام هشتم سروده شده است و در مجموع می‌توان این اشعار را در چند محور به شرح ذیل دسته‌بندی کرد:

۱-۲-۳. عظمت و جایگاه والای امام رضا (علیه السلام)

در ادب فارسی این «حکیم سنایی است که دیوان اشعارش را مزین به قدیمی‌ترین قصیده در مدح شمس الشموس خطّه طوس نموده است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۲۰) وی در مدیحه‌ای استوار سروده است:

ایمان نه ورستگار ازو خلق توبه نه و عذرهای عصیان

از خاتم انبیا در او تن از سید اوصیا در او جان

آن بقعه شده به پیش فردوس آن تربه به روضه کرده رضوان
از جمله شرط‌های توحید از حاصل اصل‌های ایمان
زین معنی زاد در مدینه این دعوی کرده در خراسان
در عهدهٔ موسی آل جعفر با عصمت موسی آل عمران
مهرش سبب نجات و توفیق کینش مدد هلاک و خذلان

(سنایی، ۱۳۶۲: ۴۵۱)

عبدالرحمن جامی شاعر قرن نهم دربارهٔ عظمت امام (علیه السلام) سروده است:
شه کاخ عرفان، گل شاخ احسان در دُرُج امکان مه برج تمکین
علی بن موسی الرضا کز خدایش رضا شد لقب چون رضا بودش آیین
ز فضل و شرف بینی او را جهانی اگر نَبُودَتْ تیره چشم جهان بین

(جامی، ۱۳۴۱: ۶۸)

خالد نقش‌بندی عارف و شاعر شافعی قرن سیزدهم قمری در این زمینه سروده است:
این جای حضرتی است که از شرق تا به غرب وز قاف تا به قاف جهان سایه گستر است
این روضه رضا است که فرزند کاظم است سیراب نو گلی ز گلستان جعفر است
سرو سهی ز گلشن سلطان اولیا است نوباوهٔ صدیقه زهرا و حیدر است

(خالد نقش‌بندی، ۱۳۰۲ ق: ۱۷)

۳-۲-۲. هیبت و عظمت حرم امام (علیه السلام) در خراسان

سنایی غزنوی بعد از توصیف امام (علیه السلام) در قصیدهٔ خود دربارهٔ حرم آن حضرت سروده است:

دین را حرمی است در خراسان دشوار تو را به محشر آسان
از مُعجزهای شرع احمد از حجت‌های دین یزدان
همواره رهش مسیر حاجت پیوسته درش مشیر غفران
چون کعبه پر آدمی ز هر جای چون عرش پر از فرشته هزمان

(سنایی، ۱۳۶۲: ۴۵۱)

در همین زمینه خالد نقش‌بندی با ظرافت سروده:

این بارگاه کیست که از عرش برتر است وز نور گنبدش همه عالم منور است
از شرم شمس‌های زرش کعبتین شمس در تخته نرد چرخ چهارم به شش در است
وز انعکاس صورت گل آتشین او بر سنگ جای لغزش پای سمندر است
نعمان خجل ز طرح اساس خور نقش کسری شکسته دل پی طاق مکسر است

(خالد نقش‌بندی، ۱۳۰۲ ق: ۱۷)

سپس فرخی یزدی به زیبایی سروده کرده است که:

در نزد رفعتش خلد برین کم است در بارگاه او پشت فلک خم است
آن بارگه به عرش هم از او محرم است خورشید نزد او تشبیه انجم است

(فرخی یزدی، ۱۳۸۱: ۱۶۱)

و در نهایت اشعار فروزانفر را داریم که ایشان نیز با بیانی شیوا سروده اند:

باغ رضوان است اینجا، یا خراسان است اینجا هیچ مشکل نیست در ره، کار آسان است اینجا
کعبه است این یا خراسان، یا بهشت عدن و رضوان هست نعمت، نیست نعمت، رُوح و ریحان است اینجا

بحر بی پایان رحمت، موج در موج است اینک ذات حق اندر تجلی، عرش رحمان است اینجا
(فروزانفر، ۱۳۸۲: ۹۷)

۴. کتب ادعیه

کتاب‌های شامل ادعیه معصومین انواع مختلفی دارد که در این تحقیق بیان نمی‌شود بلکه نگارنده در این قسمت نیز همچنان به کتاب‌هایی پرداخته است که به زندگی امام رضا (علیه السلام) مربوط می‌شود. در ادامه چهار کتاب ادعیه مهم در این زمینه معرفی می‌شود:

کتاب «کامل الزیارات» تألیف ابن قولویه قمی مجموعه‌ای از زیارت‌نامه اهل بیت (علیهم السلام) و امامزادگان است که یکی از معتبرترین مراجع کتاب‌های روایی و دعا در شیعه است. مؤلف در باب صد و یکم به ثواب زیارت بارگاه حضرت امام رضا (علیه السلام) شامل ۱۲ حدیث به نقل از امام جواد (علیه السلام) و دیگر ائمه می‌پردازد (ابن قولویه، ۱۳۷۷: ۹۲۸) و سپس متن زیارت‌نامه امام (علیه السلام) را آورده است. (همان: ۹۴۲). کل متن زیارت‌نامه حضرت امام رضا (علیه السلام) از هفت بخش تشکیل شده است که هر بخش از لحاظ مفاهیم و مضامین به کار رفته، اهداف و جایگاه توصیه‌شده برای قرائت آن با دیگر بخش‌ها متفاوت است (پهلوان نژاد و رجب‌زاده، ۱۳۸۹: ۵۴).

«کتاب المزار»؛ مناسیک المزار معروف به المَزار الصَّغیر مجموعه روایاتی درباره زیارت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه اطهار (علیهم السلام) تألیف شیخ مفید در ۹۶ باب تنظیم شده است. شیخ مفید، کتاب المزار را به سبک کتاب‌های روایی تألیف کرده؛ بدین صورت که پیش از هر روایت، سند آن را آورده و سپس از امام معصوم روایت را نقل کرده است. در آنچه مربوط به امام هشتم است، مؤلف ابتدا ارزش زیارت امام رضا (علیه السلام) را بیان کرده و سپس متن زیارت‌نامه امام (علیه السلام) را آورده است (مفید، ۱۴۱۳ق: ۱۹۵).

کتاب «مزار» تألیف محمد بن مکی معروف به شهید اول درباره اعمال و آداب مشاهد

مشرّفه معصومین (علیهم السلام) است. فصل هفتم کتاب به ارزش زیارت امام رضا (علیه السلام)، روایات مربوط به آن و زیارت نامه حضرت اختصاص یافته است (مکی، ۱۴۱۰ ق: ۱۹۶).

کتاب «المزار الکبیر» تألیف محمد بن المشهدی، در مشاهد مشرفه معصومین (علیهم السلام) در هشت بخش تدوین شده است. بخش هشتم کتاب با عنوان «فی زیارت الائم» شامل هفت باب است که در باب اول با عنوان «مختصر زیاره لعلی بن موسی الرضا (علیه السلام)» دربردارنده اعمال و ذکرها برای ورود به بارگاه امام رضا (علیه السلام) و متن زیارت نامه حضرت است (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ ق: ۶۵۴).

۵. کتب جغرافیایی

در کتب جغرافیای ذیل عنوان واژه «طوس»، «سنا باد» و «مشهد» توضیحاتی درباره بارگاه حضرت رضا (علیه السلام) آمده است. زکریا بن محمد بن محمود قزوینی که دارای تعصب مذهبی بوده، در کتاب «آثار البلاد و اخبار العباد» ذیل عنوان «سنا باد» نوشته است:

«دهی است در نیم فرسنگی طوس که قبر رشید آنجاست. رضا (علیه السلام) در قبری است که مشهور است به قبر رشید و رشید در قبری است که مشهور است به قبر حضرت. اهل قریه سنا باد، شیعی مذهبی می باشند و قبری را که رشید در آن است زینت داده و زیارت می کنند به عوض قبر رضا (علیه السلام)» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۶۲).

نویسنده به علت تعصب مذهبی، اعتبار و شهرت قبر امام (علیه السلام) را همسان رشید عنوان کرده که به هیچ وجه صحیح نیست. اینکه اهل قریه سنا باد شیعه هستند کاملاً درست، اما این ادعا که شیعیان به جای قبر امام رضا (علیه السلام)، قبر هارون الرشید را زیارت می کنند، ادعایی دروغ، کور و مایه تعجب است. در کتاب «حدود العالم من المشرق الى المغرب» به مؤلفی ناشناس ذیل عنوان کلمه طوس اشاره شده است که قبر امام رضا (علیه السلام) در آنجا قرار دارد و مردم زیادی به زیارت آنجا می روند (حدود العالم من المشرق الى المغرب، ۱۴۲۳ ق: ۱۱۶) همچنین محمد بن عبد المنعم حمیری در کتاب «الروض المعطار فی خبر الاقطار»

دربارهٔ رحلت امام رضا (علیه السلام) و خاک‌سپاری آن حضرت در آنجا توضیح می‌دهد (حمیری، ۱۹۸۴: ۳۹۹). در اوایل سلطنت قاجار نویسندگانی به تقلید از جغرافی‌دانان اسلامی و با لحاظ کردن ویژگی‌های عصر جدید به جغرافیا نویسی پرداختند که می‌توان به اعتمادالسلطنه و زین‌العابدین شیروانی اشاره کرد. اعتمادالسلطنه از نویسندگان مطرح این عصر در جلد سوم کتاب مرآة البلدان، با بیان اینکه قدمت شهر مقدس طولانی زیاد نیست، تأکید دارد که این منطقه «از هنگامی که مضجع حضرت مقدس رضوی شده، رو به آبادی نهاده» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۵۴۲) و در ادامه توضیحاتی را دربارهٔ صحن مطهر مرقد امام (علیه السلام)، مدارس اطراف و خیابان‌های منتهی به آن ارائه می‌کند (همان: ۱۵۴۴).

زین‌العابدین شیروانی در کتاب بستان السیاحه ذیل عنوان طوس نوشته است:

«شهری است از شهرهای خراسان ... که جمشید آن را بنا نموده ... تا زمان خلافت مأمون، چون حضرت امام الهمام علی الرضا علیه التَّحیة و الثَّناء در قریه سنا باد بیاسود، عمارت طوس روی به ویرانی نمود و قریه سنا باد شهر شد و اکنون آنجا را مشهد مقدس خوانند. جمعی کثیر از اهل فضل و کمال آنجا ظهور کرده‌اند» (شیروانی، ۱۲۵۳ ق: ۳۵۴). «لفظ مشهد محل شهود است و مشاهده جمع آن است یا آنکه به معنی شهادتگاه باشد و در عرف نام چند موضع است و از مشهد مطلق مراد مشهد رضاست و آن شهری است دلگشا و مدینه‌ای است روح‌افزا» (همان).

۶. سفرنامه‌ها

سفرنامه نویسانی که از خراسان، طوس، سنا باد و بعدها مشهد عبور کرده‌اند، به تناوب مطالبی را دربارهٔ امام رضا (علیه السلام) و حرم آن حضرت آورده‌اند. ابن بطوطه جهانگرد مراکشی در سفرنامه خود دربارهٔ بارگاه حضرت رضا (علیه السلام) نوشته است: از طوس به مشهد آمدم ... که شهری بزرگ و پرجمعیت است و میوه‌ها و آسیاب‌های زیادی دارد، ... مشهد مکرم امام رضا قبه‌های بزرگ دارد. قبر امام (علیه السلام) در داخل زاویه‌ای است با مدرسه‌ای و مسجدی در

کنار آن و این عمارات همه با سبکی بسیار زیبا ساخته شده و دیوارهای آن کاشی است. روی قبر ضریحی چوبی قرار دارد که سطح آن را با صفحات نقره پوشانیده اند. از سقف مقبره قندیل های نقره آویزان است. آستان در قبه هم از نقره است و پرده ابریشم زردوزی بر درآویخته. داخل بقعه با فرش های گوناگون مفروش گردیده، روبه روی قبر امام، قبر امیرالمؤمنین هارون الرشید واقع شده که آن هم صندوقی دارد و شمعدان ها و چراغ ها روی آن می گذارند. هنگامی که رافضیان وارد بقعه می شوند، قبر هارون را به لگد می زنند و امام رضا را سلام می کنند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۴۷۰). کلاویخوی اسپانیایی که بین سال های ۱۴۰۳ تا ۱۴۰۶ میلادی از ایران دیدن کرده است، درباره دیدار از شهر مشهد نوشته است:

«همچنان رانیدیم تا به شهر مشهد (یعنی محل شهادت امام رضا) که به نام سلطان خراسان مشهور است و آرامگاهش در آنجا قرار دارد، رسیدیم. وی از نوادگان محمد ﷺ است که ایرانیان او را از پاکان می دانند و در مسجدی بزرگ و در تابوتی که از نقره و طلا ساخته شده، مدفون است. مشهد شهر عمده زیارتی همه این حوالی است و سالانه گروه بی شماری برای زیارت بدان جا می آیند. هر زائری که از مشهد بازگردد، همسایگانش نزد او می آیند و لبه قبای او را می بوسند، چون که وی از زیارت چنین محل محترمی بازگشته است. وقتی وارد شهر شدیم، ما را برای زیارت به آرامگاه بردند. بعداً به هر جا که می رفتیم و چون بر سر زبان افتاده بود که ما به زیارت مشهد مشرف شده ایم، مردمان می آمدند و لبه قبای ما را بوسه می زدند» (کلاویخو، ۱۳۷۴: ۱۹۲).

انگلبرت کمپفر پزشک آلمانی که در دوره صفویه از ایران دیدن کرده است، درباره زیارت امام رضا (علیه السلام) و جایگاه آن حضرت در بین ایرانیان نوشته است:

زیارت امام هشتم، رایج ترین زیارت در ایران است. زیرا از دوازده امام، فقط قبر امام رضا (علیه السلام) در ایران و در شهر مشهد مدفون شده است و اعتبار و شهرت مشهد به همین سبب است. در خراسان اسم این امام داریم ورد زبان بیماران است. از آن هنگام که شاه عباس اول مدفن امام رضا (علیه السلام) را از چنگ ازبکان تاتار خارج کرد، این مزار در اثر وقوع معجزات مکرر حیرت انگیز، سخت مشهور شده است. بیشتر این شهرت به آن علت است که تعدادی

از نابینایان شهادت داده‌اند بر اثر توسل به امام رضا، بار دیگر بینایی خود را به دست آورده‌اند (کمپفر، ۱۳۶۰: ۱۷۸).

عبدالمحمد میرزا سیف‌الدوله از شاهزادگان قاجار در سفرنامه خود در شرح بنای حرم امام (علیه السلام) می‌نویسد:

«بنای حرم که از خشت و گل است، از بناهای عجیب است. معلوم نیست این گل و خشت را با چه ساخته و از چه ورزیده‌اند که از فولاد سخت‌تر است و سال‌هاست بدون تزلزل ایستاده است. قدمت کاشی‌های داخل حرم و دم در حرم که بعضی از خطوط آن‌ها بر جسته از شش صد سال متجاوز است ... ضریح مطهر از فولاد ساخته شده و با زمرد و یاقوت مرصع کرده‌اند» (همان: ۳۱۸).

آلکس بارنز انگلیسی که در حدود سال ۱۲۱۰ شمسی یعنی زمان سلطنت فتح‌علی شاه قاجار به بهانه دیدار با عباس میرزا نایب‌السلطنه به مشهد آمده بود (بارنز، ۱۳۶۶: ۱۱۱)، وی به اشتباه امام رضا (علیه السلام) را پنجمین سلاله امام علی (علیه السلام) می‌نامد و می‌نویسد: «در شهر مقدس مشهد مقبره امام رضا (علیه السلام) یعنی پنجمین سلاله علی (علیه السلام) است» (همان: ۱۱۲). بارنز درباره علت حضور امام رضا (علیه السلام) در این ناحیه به گفته مردم ترکستان استناد می‌کند: «مردم ترکستان می‌گویند امام رضا به واسطه اخلاق مردم مشهد به آنجا هجرت نمود زیرا این وضع حضور آن حضرت را در آن شهر ایجاب می‌کرد». از یک‌ها تکبیتی دارند که می‌گویند: «اگر مشهد آن گنبد نیلگون را نداشت، اصولاً جای خوبی نبود». از سوی دیگر، ایرانی‌ها مشهد را با زبان توصیف می‌کنند: «مشهد نورانی‌ترین نقطه روی زمین است زیرا محل اشراق انوار الهی است» (همان: ۱۱۴). وی در ادامه به توصیف حرم امام رضا (علیه السلام) می‌پردازد: «مدفن امام رضا (علیه السلام) تقریباً در وسط شهر در زیر گنبدی با پوششی از طلا قرار داشت که با دو مناره طلا پوش درخشان اطرافش برابری می‌کرد. این گنبد و مناره‌ها در زیر پرتو خورشید با درخشش زیادی نورافشانی می‌کردند. نزدیک قبر مطهر و در پشت آن، مسجد بزرگی با گنبد و مناره‌های آبی لاجوردی قرار دارد که به دستور گوهرشاد آغا یکی از اعقاب تیمور بزرگ، ساخته شده است. زائری که به زیارت می‌آید باید ابتدا از بازار

عبور کند. از زنجیر بگذرد تا وارد بست شود؛ جایی که در آن هیچ مجرمی قابل تعقیب نیست، سپس از گذرگاه طاق دار بلندی عبور کند و به محوطه وسیع چهارگوشی که از آثار شاه عباس کبیر است، برسد. اینجا صحن عتیق، محل استراحت زائران و آرامگاه درگذشتگان است» (همان: ۱۱۷).

نیکولای خانیکوف روسی در عهد قاجار ضمن شرح مفصل خود از مشاهداتش در مشهد، از آمدن زائران به حرم امام رضا (علیه السلام)، عریضه نویسی و حاجت خواهی آنان سخن می گوید. او با شگفتی اظهار می دارد که این امام با اینکه حدود هزار سال پیش از دنیا رفته است، گویا هنوز هم در مسائل این دینا شرکت فعال دارد. وی بر طبق برآوردی از غذای طبخ شده در آشپزخانه حضرت، شمار زائران امام رضا (علیه السلام) را بالغ بر ۵۰ هزار نفر در سال تخمین می زند و این در حالی است که جمعیت شهر مشهد در آن زمان ۶۰ هزار نفر بوده است (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۲).

۷. تحقیقات جدید

در تحقیقات جدید، بررسی و تحلیل حوادث و رویدادهای زندگانی امام رضا (علیه السلام) جایگاه خاصی دارد. این تحقیقات یا به صورت جداگانه زندگانی امام (علیه السلام) را بررسی کرده اند یا در کنار ائمه دیگر، به حیات آن حضرت پرداخته شده است.

کتاب «مسند امام رضا (علیه السلام)» تألیف عزیزالله عطاردی تحقیقی جامع و منحصر به فرد از زندگانی و احادیث امام رضا (علیه السلام) است. مؤلف پس از ذکر مقدمه ای در لزوم پیروی از روش اهل بیت (علیهم السلام) و اشاره به فضیلت علم حدیث و یادآوری تاریخچه تدوین حدیث، به زندگانی امام (علیه السلام) شامل: تولد، دوران جوانی، امامت، هجرت به مرو، ولایت عهدی، شهادت و سیره عملی و مکارم الاخلاق می پردازد و سپس به صورت مبسوط احادیث امام (علیه السلام) را بر صورت کامل و با ذکر سلسله اسناد ذکر می کند (عطاردی، ۱۳۹۷: ۲۵۴-۸۰۸).

محمد جواد فضل‌الله در کتاب «الإمام الرضا، تاریخ و دراسة»، به رویدادهای سیاسی زندگانی امام (علیه السلام) در بخش اول و حیات فکری آن حضرت در بخش دوم پرداخته است. مؤلف در بخش اول به صورت صریح، عشق و ارادت خود را به امام هشتم بیان می‌کند (فضل‌الله، ۱۳۸۲: ۲۳) و بعد از معرفی مختصر و شخصیت و صفات امام (همان: ۴۵) به جایگاه علمی امام می‌پردازد و تأکید دارد طرح ولایت‌عهدی از طرف مأمون برای کاستن از اعتبار ائمه (همان: ۱۱۰) و مشروعیت دادن به خلافت عباسی (همان: ۱۱۱) بوده و امام (علیه السلام) به اجبار آن را پذیرفته (همان: ۱۱۲) و تصریح می‌کند که طراح این تدبیر خود مأمون (همان: ۱۲۶) بوده است. از مطالب خوب کتاب تبیین روابط پیچیده مأمون و فضل و سپس رابطه آن دو با امام (علیه السلام) (همان: ۱۶۳-۱۵۰) و تحلیل درست شهادت امام (علیه السلام) توسط مأمون (همان: ۱۷۱) است. مؤلف درباره شهادت امام توسط مأمون نوشته است: قول اقوی این است که مأمون به صورت مخفیانه و از طریق زهر امام را به قتل رسانده است (همان: ۱۶۳). در بخش دوم کتاب، مؤلف به تألیفات، مناظرات، تفسیر، فقه، احادیث و رهنمودهای امام (علیه السلام) ذکر کرده است. این کتاب، پژوهشی مفصل و مبسوط و به استناد منابع اصلی است.

کتاب «جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا (علیه السلام) از مدینه تا مرو» تألیف جلیل عرفان منش، پژوهشی نو و مبسوط و کم‌نظیر با این عنوان است. مؤلف به صورت تفصیلی بیان می‌کند که مسیر هجرت امام (علیه السلام) از مدینه به سمت بصره و بعد به طرف فارس، یزد و خراسان بوده است و تأکید دارد انتخاب مسیر «حساب‌شده و زیرکانه» (عرفان منش، ۱۳۷۶: ۱۰) بوده تا از شهرهای شیعه‌نشین عبور نکند و رفتار امام (علیه السلام) در این مسیر شامل وداع حزن‌آلود با رسول خدا (همان: ۱۴)، تعیین جانشین (همان: ۱۵)، وداع با اهل بیت (همان: ۱۶) و معرفی امام جواد به عنوان جانشین به دوستدارانش (همان: ۲۸) اشاره به اجبار امام (علیه السلام) در هجرت و قبول طرح ولایت‌عهدی و مقاصد ناشوایب مأمون در این زمینه است.

کتاب «حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم السلام)» تألیف رسول جعفریان، به بررسی زندگانی امامان شیعه و تحلیل جنبه‌های فکری و سیاسی آن پرداخته است. مؤلف در بخش مربوط به

امام رضا (علیه السلام) (جعفریان، ۱۳۸۱: ۴۲۵-۴۶۹) در ۴۴ صفحه و به استناد منابع اصلی عربی و فارسی با نگاهی نو ابتدا به صورت اجمالی به تولد و امامت حضرت پرداخته و سپس حوادث مربوط به حیات امام (علیه السلام) تا قبل از ولایت عهدی را بررسی کرده و بعد از تحلیل ولایت عهدی مأمون، موضع امام (علیه السلام) در برابر تبلیغات ضد علوی و مسائل کلامی را بررسی کرده و در نهایت به بعضی مسائل حضور امام (علیه السلام) در ایران اشاره کرده است.

به منظور درک صحیح‌تر آنچه که بیان شد در ادامه در قالب یک جدول لیست منابعی که در ارتباط با هدف و عنوان پژوهش وجود دارد آورده می‌شود تا این بیان گرافیکی کلیت و انسجام محتوای متن را بهتر به نمایش درآورد.

انواع حوزه‌ها و منابع کتاب	نام کتابها و مولفان مرتبط به شناخت زندگی امام رضا (علیه السلام)	شاخه‌ها و نام مولف
۱. کتب تاریخی	«الرسل و الملوك» یا تاریخ طبری، تألیف محمد بن جریر طبری (۳۱۰-۲۲۴ ق)	
	«تاریخ یعقوبی»، تألیف احمد بن ابی یعقوب واضح اصفهانی	
	مُروج الذهب و معادن الجواهر به فارسی (مُرغزارهای زر و کان‌های گوهر) تألیف علی بن حسین مسعودی، قرن چهارم هجری	
	«البدء و التاريخ» تألیف ابو نصر بن مطهر بن طاهر مقدسی متوفای سال ۳۵۵ قمری است	
	«الکامل فی التاريخ» تألیف ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم محمد بن حمد شیبانی معروف به ابن اثیر، نیمه دوم قرن ششم و ربع نخست قرن هفتم	
	«دیوان مبتدا و الخبر فی تاریخ عرب و بربر من عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر» تألیف عبدالرحمن بن محمد بن خلدون (۸۰۸-۷۲۲ ق)، تاریخی عمومی	
۲. کتب حدیث	«عیون اخبار الرضا» تألیف محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی مشهور به شیخ صدوق (۳۰۶ - ۳۸۱)	
	«الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد» تألیف ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (۳۳۸-۴۱۳ ق)	
	«الکافی» تألیف محمد بن یعقوب کلینی (۳۲۹-۲۵۵ ق)	
	«إعلام الوری بأعلام الهدی» تألیف فضل بن حسن طبرسی (۴۶۸-۵۴۸ ق)	
	«تذکرة الخواص من الامة فی ذکر خصائص الائمة» تألیف سبط ابن جوزی (۵۸۲-۶۵ ق)	
	«راحة الارواح و مونس الاشباح»، تألیف حسن بن حسین سبزواری	

	کتاب «بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام» تأليف محمدباقر مجلسي (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰)	
	«أنيس المؤمنين» تأليف محمد بن اسحاق حموی در موضوع زندگانی دوازده امام	
	«روضة الواعظین و بصیره المتعظین» تأليف فتال نیشابوری (متوفای ۵۰۸ ق)	
	«كشف الغمة في معرفة الأئمة (عليه السلام)» تأليف علی بن عیسی اربلی (۶۹۲-۶۲۰ ق)	
۳. کتب ادبی / اشعار فارسی و عربی	اشعار عربی	
	اشعار فارسی	حسن بن هانی معروف به ابونواس (۱۹۳-۱۳۳ ق)
		دعبل بن علی خزاعی (۲۴۵-۱۴۸ ق)
		سنایی غزنوی / قرن...
		عبدالرحمن جامی / قرن ۹
		خالد نقشبندی / ۱۳
		سنایی غزنوی
		خالد نقشبندی
		فرخی یزدی
		فروزانفر
۴. کتب ادعیه	«کامل الزیارات» تأليف ابن قولويه قمی	
	المزار: مناسک المزار معروف به المزار الصغیر، تأليف شيخ مفيد	
	«مزار»، تأليف محمد بن مکی معروف به شهيد اول	
	«المزار الكبير» تأليف محمد بن المشهدی	
۵. کتب جغرافیایی	«حدود العالم من المشرق الى المغرب» از مؤلفی ناشناس	
	در دوره قاجار؛ اعتمادالسلطنه کتاب مرآه البلدان و زين العابدین شیروانی کتاب بستان السیاحه	
۶. کتب سفرنامه	ابن بطوطه جهانگرد مراکشی	
	کلاویخوی اسپانیایی، ۱۴۰۳ تا ۱۴۰۶ میلادی	
	انگلبرت کمپفر پزشک آلمانی	
	عبدالمحمد میرزا سیفالدوله از شاهزادگان قاجار	
	آکس بارنز انگلیسی که در حدود سال ۱۲۱۰ شمسی به ایران آمده است.	
	نیکولای خانیکوف روسی در عهد قاجار به ایران آمده است.	
۷. تحقیقات جدید	«مسند امام رضا (عليه السلام)» تأليف عزيز الله عطاردی	
	«الامام الرضا، تاريخ و دراسه»، محمدجواد فضل الله	
	«جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا (عليه السلام) از مدینه تا مرو» تأليف جلیل عرفان منش	
	«حیات فکری و سیاسی امامان شیعه علیهم السلام» تأليف رسول جعفریان	

نتیجه‌گیری

نظر به اهمیت موضوع شناخت سیره امامان معصوم و به خصوص حوادث و رویدادهای مربوط به زندگانی امام رضا (علیه السلام) همچون ولایت‌عهدی، هجرت به ایران، جریان واقعه، تبلیغات ضد علوی، قیام‌های علویان و نشر تشیع، شناخت جایگاه و زندگانی امام رضا (علیه السلام) برای کسب معرفت و بصیرت حقیقی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است و در این زمینه، شناخت و تبیین منابع مکتوب مربوط به آن حضرت ضرورت حتمی دارد؛ بنابراین در این پژوهش به منظور فهم بهتر سیره امام رضا (علیه السلام)، در صدد جست‌وجوی این منابع برآمده، سپس این منابع را در یک قالب ابداعی شامل: کتاب‌های تاریخ عمومی، کتب حدیث، متون ادبی به خصوص در زمینه اشعار عربی و فارسی، کتب ادعیه، کتب جغرافیایی، سفرنامه‌ها و تحقیقات جدید دسته‌بندی و بررسی گردید.

همچنانکه ملاحظه شد در کتاب‌های تاریخ عمومی که در این پژوهش بررسی گردید، اغلب آثار دارای چندین نقطه اشتراک به لحاظ محتوایی است بدین صورت که بیشتر به مواردی نظیر هجرت حضرت رضا (علیه السلام) از مدینه به مرو، طرح ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام)، شورش عباسیان در بغداد، بازگشت مأمون به طرف بغداد و شهادت امام (علیه السلام) اشاره شده است که در این میان مورخانی همچون طبری، مقدسی، ابن اثیر و ابن خلدون، که متمایل به خلفا بوده‌اند، به صورت مختصر و آن هم فقط موضوع ولایت‌عهدی امام رضا (علیه السلام) را مطرح کرده‌اند. اما نکته قابل توجه این است که در میان این آثار رحلت امام رضا (علیه السلام) را به طور طبیعی بیان کرده‌اند ولی در این بین مورخانی مانند یعقوبی و مسعودی که به تشیع متمایل بوده‌اند، به صورت مبسوط‌تر به جریان ولایت‌عهدی امام هشتم پرداخته و شهادت امام رضا (علیه السلام) به وسیله مأمون را با صراحت بیشتری بیان کرده‌اند.

زندگی‌نامه، احادیث و سیره امام رضا (علیه السلام) به عنوان امام هشتم شیعیان و نواده رسول خدا ﷺ بیشتر در کتب حدیث شیعه و سنی انعکاس یافته است. علمای شیعه همچون شیخ صدوق، شیخ مفید، کلینی، طبرسی، شیعی سبزواری، مجلسی، قتال نیشابوری و اربلی مطالب تاریخی مربوط به زندگانی امام رضا (علیه السلام) را در کنار مباحث کلامی و حدیثی

آن حضرت با عشق و ارادت شرح داده‌اند. همچنین افرادی از اهل تسنن همچون سبط ابن جوزی به واسطه جایگاه ائمه و برای تطهیر آنان از اتهامات مخالفان و معاندان، زندگینامه دوازده امام را نگاشته‌اند و بالطبع این امر شامل امام رضا (علیه السلام) هم می‌شود. نکات خاصی از زندگی نامه و رویدادهای مربوط به زندگانی امام رضا (علیه السلام) و حرم آن حضرت در خراسان، در اشعار عربی همچون شعر ابونواس و دعبل خزاعی انعکاس یافته، در حالی که اشعار فارسی نمی‌توانند به عنوان یک منبع درباره شناخت زندگانی امام رضا (علیه السلام) به طور اصولی مورد استناد قرار بگیرند. هر چند شاعران فارسی زبانی چون حکیم سنایی، عبدالرحمان جامی، خالد نقش‌بندی، فرخی سیستانی و فروزانفر و ... در بین سروده‌های خود اشعاری را در وصف و کمالات امام رضا (علیه السلام) سروده‌اند اما این گونه سروده‌ها بسیار اندک و ناچیز است.

در همین زمینه مطالبی درباره زندگانی، سیره، تدفین، زیارت و حرم امام هشتم در کتب جغرافیایی، کتب ادعیه و سفرنامه‌ها انعکاس یافته که به عللی نظیر تعصب مذهبی، آشنا نبودن با واقعیات تاریخ اسلام و عدم درک صحیح جایگاه امام رضا (علیه السلام) باید در مطالعه این گونه آثار دقت و احتیاط بیشتری به خرج داد تا اخبار نادرست آن‌ها مشخص گردد و از استنباط نادرست اجتناب کرد.

همچنین در تحقیقات جدید، بررسی و تحلیل حوادث و رویدادهای زندگانی امام رضا (علیه السلام) جایگاه خاصی دارد و نویسندگان زیادی در این زمینه دست به تألیف زده‌اند که در این پژوهش نگارنده مقاله چهار کتاب اصلی را از بین آنان انتخاب و بررسی گردید. این آثار شامل: مسند امام رضا (علیه السلام) تألیف عزیزالله عطاردی، الإمام الرضا، تاریخ و دراسه تألیف محمدجواد فضل‌الله، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا (علیه السلام) از مدینه تا مرو تألیف جلیل عرفان‌منش و حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (علیهم السلام) تألیف رسول جعفریان به واسطه مطالب نو، تحلیل‌های درست، استناد به منابع اصلی عربی و فارسی، رعایت اخلاق در نویسندگی و نشر ساده و روان آن‌ها در این مقاله برگزیده و معرفی شدند.

مهاجرت امام رضا (علیه السلام) به خراسان، سبب شکل‌گیری مهاجرت گسترده شیعیان به

مناطق ایران شد و این امامزادگان و خاندان آن‌ها در طول تاریخ نقش بسزایی در پرورش فکری جامعه ایران و پیوستن آن به جامعه شیعه ایفا کردند. ترویج فرهنگ رضوی می‌تواند جامعه ما را در برابر هجمه‌های گسترده غرب مصون نگه دارد و نهادهای دینی و فرهنگی باید از همه ظرفیت‌های موجود برای جهانی‌سازی این فرهنگ غنی بهره گیرند. انسان مسلمان همواره باید تلاش کند تا سبک زندگی خود را بر مبنای بهره‌گیری از سیره نورانی ائمه اطهار (علیهم السلام) قرار دهد که می‌تواند ضامن سعادت انسان باشد و جامعه مسلمانان را نجات دهد. در آخر شایان ذکر است که مطالب ارائه شده به اجبار به صورت فشرده در حد مقاله گنجانده شده است؛ اما پیشنهاد می‌شود که برای روشن کردن دقیق مباحث بهتر است مطالب در قالب و با حجم کتاب گردآوری و نگاشته شود.

منابع و مآخذ

- آینه‌وند، صادق. (۱۳۶۰). علم تاریخ در اسلام. تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۱). الکامل فی التاریخ. ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن بابویه، محمد بن علی بابویه قمی. (۱۳۷۲). عیون أخبار الرضا (علیه السلام). ترجمه حمیدرضا مستفید، علی اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۷۶). سفرنامه. تهران: آگاه.
- ابن خلدون، عبدالرحمان. (۱۳۶۳). تاریخ ابن خلدون. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۰ ق). الامامة و السياسة. بیروت: دارالأضواء.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد. (۱۳۷۷). کامل الزیارات. ترجمه محمد جواد ذهنی تهرانی. قم: انتشارات پیام حق.
- ابن مشهدی، محمد. (۱۴۱۹ ق). المزار الکبیر. قم: قیوم.
- ابن منظور الإفريقي، محمد. (۱۴۲۴ ق). نوادر الی نواس. تحقیق یوسف البقاعی. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ابونئی مهریزی، محمد رضا. (۱۳۹۳). «تأملی در احوال علی بن عیسی اربلی و اخبار امام رضا (علیه السلام) در کشف الغم». آینه میراث. شماره ۵۵. صص: ۹-۲۴.
- احمدی، علی. (۱۳۹۴). «مدیریت و نقش امام رضا (علیه السلام) در تحکیم ولایت مداری ایرانیان». ماه نامه پژوهش ملل. دوره اول. شماره اول. صص: ۳۰-۴۳.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱). کشف الغم فی معرفة الائمة. تحقیق سید هاشم رسولی. تبریز: مکتبه بنی هاشمی.
- اصفهانی، ابوالفرج. (۱۳۷۴). الآغانی. ج ۲. ترجمه محمد حسین مشایخ فریدی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن. (۱۳۶۷). مرآت البلدان. به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: دانشگاه تهران.
- بارنز، الکس. (۱۳۶۶). سفرنامه. ترجمه سلطانی فر. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- بختیاری، زهرا. (۱۳۸۸). «فلسفه تاریخ یعقوبی». مجله فرهنگ پژوهش. سال اول. شماره ۴. صص: ۱۰۹-۱۲۲.
- بشیریه، حسین و جمالزاده، ناصر. (۱۳۷۷). «اشکال گفتمانی علمای شیعه از صفویه تا مشروطیت». مدرس علوم/انسانی. شماره ۸. صص: ۱۷۸-۱۹۹.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۲). «امام رضا (ع) و گفتمان امامت: تحلیل گفتمانی». ابعاد شخصیت و زندگی حضرت امام رضا (علیه السلام). احمد پاکتچی (سرپرست علمی) و مرتضی سلمان نژاد (به اهتمام). تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- براتی، فرهاد؛ نیدی، عزیزه. (۱۳۹۶). «مقایسه قصیده دعبل خزاعی با قصیده مدح امام رضا (علیه السلام) از صائب تبریزی». مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه. دوره ۳. شماره ۱. صص: ۱-۱۸.
- پرگاری، صالح؛ شعبان زاده لمر، بهمن. (۱۳۹۳). «رویکرد جغرافیایی مسعودی در نگارش مروج الذهب و معادن الجواهر». فصلنامه تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران و اسلام. سال اول. شماره ۳. صص: ۱-۱۶.
- پهلوان نژاد، محمدرضا؛ رجب‌زاده، مهدی. (۱۳۸۹). «تحلیل متن‌شناسی زیارت‌نامه امام رضا (علیه السلام) بر پایه نظریه کنش گفتار». مطالعات اسلامی (فلسفه و کلام). سال چهل و دوم. شماره پیاپی ۸۵/۲. صص: ۳۷-۵۴.
- تقی زاده داوری، محمود. (۱۳۸۵). تصویر امامان شیعه در دایره المعارف اسلام. قم: انتشارات شیعه‌شناسی.

- تهرانی، آقابزرگ. (۱۴۰۸). *الذریعة إلى تصانیف الشيعة*. قم: موسسه اسماعیلیان.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن. (۱۳۴۱). *دیوان/شعار*. ویراسته هاشم رضی. تهران: انتشارات پیروز.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۲). *منابع تاریخ اسلام*. چاپ قم: انصاریان.
- _____ . (۱۳۸۱). *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*. قم: انصاریان.
- چالمرز، آلن اف. (۱۳۹۰). «چیستی علم». ترجمه سعید زیبا کلام. تهران، سمت.
- *حدود العالم من المشرق الى المغرب* (۱۴۲۳ ق). القاهرة: الدار الثقافیة للنشر.
- حضرتی، حسن. (۱۳۸۰). «مشکله فرهنگ در تاریخ‌نگاری یعقوبی». *تاریخ اسلام*. سال دوم. شماره دوم. (۶). صص: ۸۳-۱۱۸.
- حموی، محمد بن اسحاق. (۱۳۶۳). *أنیس المؤمنین*. تهران: بنیاد بعثت.
- حمیری، محمد بن عبدالمنعم. (۱۹۸۴م). *الروض المعطار فی خبر الأقطار*. تحقیق: احسان عباس. بیروت: انتشارات مکتبه لبنان.
- خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). *سفرنامه خانیکوف*. ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بی‌گناه. مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- خزاعی، دعبیل. (۱۳۶۷). *دیوان دعبیل خزاعی*. شرح عبدالکریم الاشر. دمشق: مجمع اللغة العربیه.
- روزنتال، فرانتس. (۱۳۶۶). *تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام*. ترجمه اسدالله آزاد. مشهد: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۹). *تاریخ ایران بعد از اسلام*. تهران: امیرکبیر.
- سجادی، سید صادق، عالم زاده، هادی. (۱۳۸۰). *تاریخ‌نگاری در اسلام*. تهران: سمت.
- سنایی، ابوالمجد مجذود بن آدم. (۱۳۶۲). *دیوان/شعار*. به اهتمام مدرس رضوی. تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
- سیدی، حسین؛ پولاد چنگ نجف آبادی، هاجر. (۱۳۹۱). «سیمای امام رضا (علیه السلام) در شعر دعبیل خزاعی و سنایی». *مجموعه مقالات هفتمین همایش ترویج زبان و ادب فارسی*. ج ۵. صص: ۶۹۹-۷۱۷.
- شاکری، رمضان علی. (۱۳۶۳). «منابع و مآخذ تاریخ مشهد و طوس». *مجله مشکوه*. شماره ۵. تابستان ۱۳۶۳. صص: ۱۵۲ تا ۱۷۸.
- شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۲). *تازیانه های سلوک*. تهران: انتشارات آگاه.
- شیروانی، زین العابدین بن اسکندر. (۱۲۵۳). *بستان السیاحه*. بی جا. دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- شیعی سبزواری، حسن بن حسین. (۱۳۷۸). *راحة الارواح در شرح زندگانی، فضائل و معجزات ائمه اطهار*. تهران: اهل قلم.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله. (۱۳۸۶). «بررسی دو اثر تاریخ‌نگاری شیخ صدوق». *نامه تاریخ پژوهان*. شماره ۱۰. صص: ۱۶۶-۲۰۷.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۷ ق). *إعلام الوری بأعلام الهدی*. قم: آل البيت.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ الرسل والملوک*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ ق). *الفهرست*. نجف اشرف: مکتبه المرتضویه.
- _____ . (۱۴۱۳ ق). *رجال طوسی*. قم: جامعه مدرسین.
- عاملی، جعفر مرتضی. (۱۴۱۶ ق). *الحیة السیاسیة للإمام الرضا (علیه السلام)*. بیروت: مرکز الإسلامی للدراسات.
- عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی. (۱۴۱۰ ق). *المزار*. قم: موسسه الإمام مهدی (علیه السلام).

- عرفان منش، جلیل. (۱۳۷۶). *جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا (علیه السلام) از مدینه تا مرو*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- عسکری، سید مرتضی. (۱۳۸۱). *آراء و أصداء حول عبدالله بن سبأ و روایات سیف فی الصحف السعودية*. قم: اصول دین.
- عطاردی، عزیز الله. (۱۳۹۷). *مسند الإمام الرضا أبي الحسن علی بن موسی علیهما السلام*. تهران: کتابخانه صدر.
- الفاخوری، حنا. (۱۴۲۲). *الجامع فی تاریخ الأدب العربی*. ج ۱. قم: انتشارات ذوی القربی.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن بن علی. (۱۳۶۶). *روضة الواعظین و بصیره المتعظین*. تهران: نشر نی.
- فرخی یزدی، محمد. (۱۳۸۱). *دیوان اشعار*. تصحیح و مقدمه و شرح احوال شاعر به قلم حسین مکی. تهران: بدرقه جاویدان.
- فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۸۲). *دیوان اشعار*. به اهتمام عنایت الله مجیدی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فلاح، ابراهیم. (۱۳۸۹). «سیمای امام رضا (علیه السلام) در اشعار شعرای شیعی معاصر ش». *دانشنامه (واحد علوم و تحقیقات)*. شماره ۷۹. صص: ۷۱-۸۲.
- کلاویخو، روی گونزالس. (۱۳۷۴). *سفرنامه*. ترجمه مسعود رجب نیا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۷۵). *اصول کافی*. ترجمه آیت الله کمره ای. قم: اسوه.
- کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۰). *سفرنامه*. ترجمه کیکاووس جهان داری. تهران: خوارزمی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۳). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (علیهم السلام)*. تهران: اسلامیه.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۷۴). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مفید، محمد بن نعمان. (۱۳۸۰). *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*. ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی. تهران: اسلامیه.
- _____ (۱۴۱۳ ق). *المزار*. قم: کنگره شیخ مفید.
- منتظر القائم، اصغر. (۱۳۹۱). *تاریخ اسلام*. اصفهان: سمت.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷ ق). *رجال النجاشی*. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- نقش‌بندی، خالد. (۱۳۰۲ ق). *دیوان اشعار*. استانبول: کتابخانه سلیمانیه. ش ۳۷۰۰.
- هادی، روح الله. (۱۳۸۸). «سیمای امام رضا (علیه السلام) در شعر پارسی از سنایی تا جامی». *ماهنامه سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. شماره ۴. تابستان ۱۳۸۸. صص: ۱۵۵-۱۷۰.
- یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۷۱). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمد ابراهیم آیتی. چاپ ششم. تهران: علمی و فرهنگی.